

1-38303

• SAAREMAA •

3088

V-38303

EESTI GEOGRAAFIA SELTS
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA JUURES

SAAREMAA

1963

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN

91 (E)

903

Kaane kujundanud V. Vare

SAAREMAA

Lääne-Eesti saarestiku «pea» — Saaremaa — on Eesti NSV suurim saar. Ta ulatus idast läände on 98 km, põhjast lõunasse 49 km, pindala 2714 km². Saaremaad ümbritseb suur hulk väiksemaid saari, laidusid ja rahu- sid, mille arv ulatub üle 500, kuid see arv ei ole päris kindel, vaid alati muutuv. Merest kerkib järjest uusi saarekesi; enamasti on need väga väikesed, paljud ainult lindude pesitsuspaigad. Ranna lähedal aga kasvavad väiksemad saared järk-järgult peasaarega kokku ja muutuvad poolsaarteks. Suuremad Saaremaa kaaslastest on Muhu (200 km²), Abruca (10,6 km²) ja Vilsandi (8,9 km²). Igaühel neist on veel oma väiksed naabrid: Muhul — Keinastu, Kessulaid, Viirelaid, Vöilaid, Suurlaid; Abruikal — Vahase saar, Linnuste saar ja Kesselaid; Vilsandil — Vaikad ja mitmed «pangad». Pindalalt ei anna need saared palju juurde Saaremaale, teevad aga hästi pikaks Saaremaast ja neist saartest koosneva Kingissepa rajooni rannajoone, mille pikkus on ligi 1300 km.

Rannajoon on mitmekesine, vahelduv ja ilus. Siin on, eriti Saaremaa ja Muhu põhjarannikul, järske merre langevaid panku, madalaid puhtaid liivarandu (Sõrves, Soela väina ääres) ja kõrgeid luiteid otse mere kaldal (Järvel), aga kõige rohkem maalilisi käärulisi randu rohkete kivide, lahtede, nn. silmade ning kaugele merre ulatuvate poolsaarte ja neemedega — maaninadega.

Saaremaa aluspõhja moodustavad vana-aegkonna siluri ajastul tekkinud settekivimid, peamiselt dolomiit ja

lubjakivi, rahva keeles lihtsalt paas. Saar tõusis üle merepinna palju hiljem kui suurem osa Eesti NSV mandrist. Veel 30 000—20 000 aastat tagasi mattis Eesti ala enda alla suur, peamiselt loodest kagu poole nihkuv mandrijää. Alles jää taganedes hakkas saar tõusma ja sellest ajast kestab siin pidev võitlus mere ja maa vahel. Igal pool saarel võib näha selle võitluse jälgi, endisi rannavalle ja muid rannamoodustisi, mis näitavad, kuidas meri, tormi ajal ajuti peale tungides, on ometi järk-järgult taandunud. Maa jätkab tõusmist. Tekib uusi saari, milledest mõnestki saavad omakorda peasaarega ühinemisel poolsaared. Merelahed aga muutuvad järk-järgult rannajärvedeks, mille magevette ainult suuremad meretõusud toovad annuse soolast vett. Ühtesid niisugustest lahtedest nimetatakse «silmadeks», teised säilitavad ka järvedena lahe nime (Suurlaht, Paadla laht jne.).

Paljud «silmad» kuivavad suvel koguni, paljandades meil ainulaadse punaka lõhestunud poolkõrbete soolakulaike meenutava maa. Siis leiab hoolas otsija Kuusnõmme-lähedastest «silmadest» päkapikuväikest taime — järvikat. Ainult siin teda leidub.

Vähe on Saaremaal sügavat viljakat mulda. Iseloomulik on üsna napi mullakihiga kaetud paas, sellele lisaks kruusavalle ja tuulest kantud luiteliiva. Viimasele on nüüd enamasti kasvanud mets, veel poolteise sajandi eest see liiv aga kohati rändas ja mattis enda alla külasid. Tänapäeval kohtame tuulelaudu ja õhus tuhisevat peent liivatolmu ainult Harilaiu kitsal poolsaare-selgrool. Sagedasti rüüstab ader vastu põhjapaasi ja rajab endale kolisedes teed paelahmakate ja jääajast siia jäänud raudkivide vahel. Ainult Ida-Saaremaale, Põidele, jättis taganev jää maha ka pisut viljakat moreenpinnast.

Saaremaa paes on kivististena säilinud väga mitmekesise ja osalt ainulaadse endise elu jäljed. Siin on kivistisi loomadest, kes tulid läänest ja ei jõudnud kaugemale itta, ja teistest, kes, vastupidi, tulid idast ja ei levinud kaugemale läände. Sama on ka põhja—lõuna suunaga. Kivis on jäigastunud tulnukad lõunast ja kargemaga kohastunud põhjast.

Saaremaal on umbes 900 liiki kõrgemaid taimi. Suhe liikide arvu ja saare pindala ruutkilomeetrite vahel on 1:3, samal ajal kui Eesti mandriosas on sama vahetegur umbes 1:35. Seega Saaremaa, see paenurmede, kadakaväljade, luiteste randade ja paljaste pankade maa, on külluslikem taimede piirkond kogu Eestis. Ja taimi ei ole mitte ainult rikkalikult, vaid siin leiduvad ka sünnimaa haruldasi, suurt teaduslikku väärtust omavad liigid. Saaremaa lääneranna niiskeis metsades ning rannaastangutealustes kasvavad jugapuu ja luuderohi, mis on jäänud siia niiskest soojast nn. atlantilisest ajast. Tänapäeval nad siin juba kiratsevad; jugapuu — punaste «marjadega» vaiguta okaspuu — on jäänud ainult põõsaks, kuigi Kaukasuses küünib ta 32,5 meetrini, ja luuderohi — meie floora ainus liian — ronib harva üles puutüvesid mööda. Talvekülm surub ta maapinnale. Saaremaal on liike, mida pole mujal. Nõukogude Liidus, on taim, mis kannab kogu maailma teaduse keeles Eesti NSV suurima saare nime — saaremaa robirohi. See liik on endeem, siin tekkinud ja ainult siin leviv.

Sellise taimestiku erakordsuse põhjuseks on Saaremaa omapära — tema looduse erilaadne kujunemistee, merekliima ja lubjarikkad, küllaltki vahelduvad kasvupinnad.

Saaremaal pole suuri metsi ning seepärast pole siin laia hulkumisruumi suurimetajatele. Karu ja hunt on saarel koguni ammust aega tundmatud ning mõne aasta eest sissetoodud kaks karujõmpsihakkid hakkasid käituma üleannetult. Nõnda, et neid enam pole. Kitsigi elas varem ainult Abruksa saarel, alles viimasel ajal on nad levinud ka Saaremaale. Aga Saaremaa rannad, laiud, rahud ja lahed on kümnete tuhandete merelindude pesitsusalaks. Kevadised õõtsuvad lahed valendavad vahel läbirändavaist luikedestki. Vilsandi linnuriiki ja siinset kuulsat asukat hahka tuntakse loodusehuviliste seas üle maailma. Siin rõngastati kord ka esimesed linnud Venemaal.

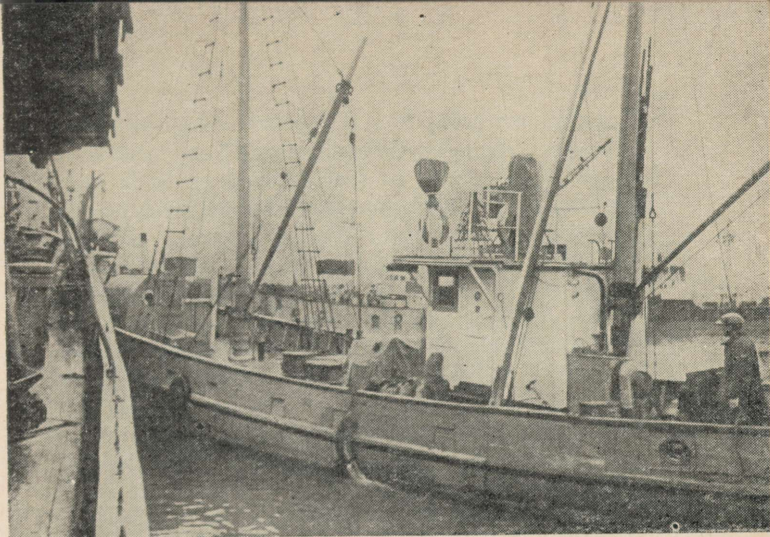
Ja veel on Saaremaal üks ainulaadne looduse vaatamisväärsus. Mõni tuhat aastat tagasi langes Saaremaale suur meteoriit, mis tekitas katlataolise kraatri, praeguse

Kaali järve ning selle ümber mitu väiksemat kraatrit. See on haruldane looduse mälestusmärk, mille taolist ei leidu Euroopas ega teata mujalgi ühtki teist meteoriidikraatrit nii juurdepääsetavas asustatud piirkonnas. Kaali järve teaduslik uurimine rohkem kui sajandi kestel on andnud mõndagi uut meie kujutelmadele kosmose avarustest.

Juba umbes 2000 aastat e. m. a. asusid sel ajal veel palju väiksema Saaremaa varjuliste rannajärvede ja lahesoppide äärde kivist ja luust tarberiistu kasutavad kütid ja kalurid. Nende arv kasvas kiiresti, nagu näitab see, et Saaremaa on kiviaja leidude poolest rikkamaid piirkondi Eestis. Pronksiaja kolmest teada olevast asulast Eestis paiknevad kaks Saaremaal — üldtuntud Asva kindlustatud asula ja alles 1961. a. avastatud Ridala linnamägi.

Saaremaa ajaloo sündmusterohke aeg aga on m. a. j. XI—XIII sajand. Arenenud põllumajandusel ja kaubandusel rajanev jõukus, tihe rahvastik ja keskne asend Läänemeres võimaldasid saarlastel kujuneda kaaluvaks jõuks Läänemere idaosas. Skandinaavia- maad, kust lähtunud viikingid eelmistel sajanditel viibisid sageli Saaremaa randadel, sõlmisid nüüd saarlastega lepinguid, pidid lubama, et saarlaste kaubalaevad külastasid nende sadamaid ja et nad tõrjuti sõjalistes kokkupõrgetes viimastega juba kaitsepositsioonile. Rohked sel ajal ehitatud linnused Saaremaal on muistse Eesti kõige suuremad ja silmapaistvamad ehitismälestised. Suured tasasele maale ehitatud kõrgete ringvallidega linnused kui tugeva ja üksmeelse rahva ühistöö saavutused on alatises ohus olnud. Rohked kivi- kalmed näitavad, et rahvas elas siin tihedasti koos.

Erilise kuulsusesära annab Saaremaale aga saarlaste muistne vabadusvõitlus. Juba siis, kui saksa röövvallutajad, kartes saarlaste jõudu merel, püüdsid nendega mitte tülili minna, olid saarlased õhutajateks ja osalisteks kõigis eestlaste suuremates võitlustes ja vastuhakkudes. Ja alles mitu aastat pärast seda, kui Eesti mandriosa maakonnad olid alistatud, julgesid risti ja mõõgaga tulijad tungida üle mere Saaremaale. Läti Henriku kroonikas kirjeldatud ränkade võitluste tun-

Järjekordsele püügiretkele.

nistajaina seisavad veel Muhu ja Valjala linnus ehk maalinn, nagu neid kohapeal nimetatakse.

Saarlased jäid kallaletungijaile alla, aga igal soodsal võimalusel ärkas neis uuesti vastuhakk ja jällegi pidid vallutajad koondama kogu oma jõu nende taasalistamiseks. Isegi Saaremaa vanad kirikud on nende võitluste tunnistajaiks, sest saarlased ei alistunud ka uute retkede puhul tingimusteta ega nõustunud sellega, et vallutajad ehitaksid nende maale kindlustatud pidepunkte. Kartes saarlaste ikka uuesti lõkkele löövat vabadustungi, on kõik Saaremaa vanad kirikud ehitatud kindluskirikutena kitsaste kõrgel asuvate akendega, müüritreppidega, redupaigaga võlvidel.

Alles pärast 1343. aasta Jaagupipäeva ülestõusule järgnenud kaks aastat kestnud võitlusi alistati saarlased lõplikult. Pamma Kooljamäed ja Veresoo tähistavad eestlaste muistse vabadusvõitluse lõppu. Maasi (Soneburgi) ordulinnus ja Kuressaare piiskopilinnus aga märgivad sellele järgnenud raske orjapõlve algust. Võitlus anastajate vastu küll jätkus ka hiljem, sai aga väljenduda ainult kohalikes väikestes vastuhakkudes.

Julgeteks meresõitjateks jäid saarlased siiski endiselt. Nende endi ehitatud väikesed laevad purjetasid Läänemere kõigis osades ja saarlasi sõitis paljude maade laevadel kõigil maailmameredel. Mõned neist on pälvinud maailmakuulsuse (Bellingshausen, jäälohkuja «Krassin» kapten Jõgi).

Saarlaste võitlusvaim ei raugenud kunagi, aga alles 1905.—1907. a. revolutsioon Venemaal avas Saaremaa töörahvale jälle väljavaated vabanemiseks. Koos Venemaa töölisklassi ja kehvtalurahvaga tõusis ka Saaremaa töötav rahvas. Oma esimesed sammud revolutsioonilise võitluse teel tegi siin ka järjekindel revolutsioonivõitleja Viktor Kingissepp. V. Kingissepa sünikoht ja memoriaalmuuseum, Karja mõisa õu, kus langes mitu ülestõusnud talupoega, ja teised kohad meenutavad külastajaile selle revolutsiooni sündmusi ja ohvreid.

Saaremaa töörahva suurimaks revolutsiooniliseks väljaastumiseks kujunes 1919. aasta ülestõus. Kui kodanlusklassisõja ajal mobiliseeris saare töörahvast sõjaks Nõukogude Venemaa vastu, haarasid saarlased võimu maal enda kätte. Ainult vaevaga suutis kodanlusmandrilt saadetud karistussalga abil ülestõusu maha suruda. Kuivastu, Levala, Kahutsi, Upa, Alla Mari haud, Ella-mite kodu, hukatud ülestõusnute ühishaud Kullimäel ja paljud teised kohad ning mälestusmärgid on saarlaste sangarliku ülestõusu ja selle verise mahasurumise tunnistajad.

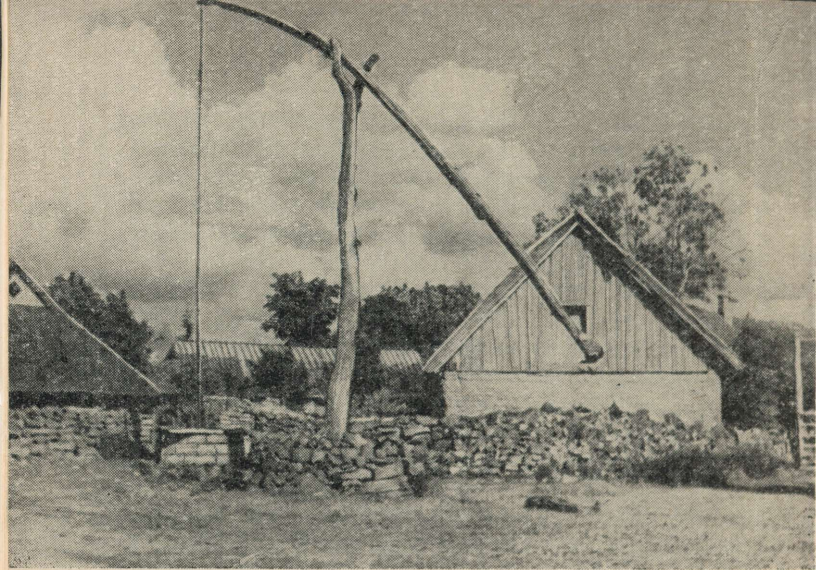
Saksa röövvalutajate tungile itta seisis Saaremaa ees ka Esimese ja Teise maailmasõja ajal. 1917. aastal jäi Saksa vägede pealetung Riia all peatuma, sest meri oli Vene vägede käes, sissepääsu Riia lahte aga sulges Riia lahe lukk — Sõrve säär. Sellele tuli anda hoop selja tagant. Saksa dessantväed randusid vanal mihklipäeval Tagalahes. Saaremaa oli jälle kord ülemaailmse tähtsusega sõjasündmuste tallermaa. Vapralt kaitsesid seda Läänemere idaosa valitsejat Vene sõdurid ja madrused.

Kõigist eelnevaist vihasemad lahingud toimusid Saaremaal Suure Isamaasõja ajal. Veel kaua pärast seda, kui sakslased 1941. aastal olid vallutanud Eesti NSV

mandriosa, jätkusid lahingud Saaremaal. 1944. a. peeti siin aga kõige verisemad lahingud Eesti NSV territooriumi vabastamise pärast. Muhu väina dessantoperatsioon, Tehumardi öölahing, ägedad Sõrve lahingud jäävad igavesti Nõukogude Liidu rahvaste ajalukku. Kangelaskalmistute read, külade ahervared, mürskudest ülesküntud Viieristi mäed ja kildudest puretud metsad meenutavad Punaarmee kangelaslikku võitlusteed ja ütlevad: ei iial enam sõda!

Tänapäeva Saaremaal on kõrvuti palju vana ja uut. Pikas arengus on välja kujunenud Saaremaa maastikupilt ja asulastik. Tuhandeid kilomeetreid kiviaedu, millest paljud kirjalike andmete järgi on 300 aastat vanad, tunnistavad saarlaste visa tööd. Põllulapid on nagu vägisi kistud kivide käest ning adra ees kolisevate kivide vahel on kasvatatud üsna suuri saake, nii et on jätkunud süüa ja müüa. Kokkuhoidmine aitas saarlastel vastu panna mõisnike rõhumisele ja Saaremaa küla säilitas visalt paljusid kogukondliku ühiselu jooni. Saaremaa külad on tihedad sumbkülad. Kitsaste, kõrgete kiviaedadega ääristatud kõveriti hargnevate tänavate ääres seisavad vanad talud. Talude ees aia ääres suured saarepuud — ühtlasi iluks ja tarbeks, sest neid pügati igal aastal lammaste-lehtedeks (lehisteks). Mõnel pool on alles ka tapuaiad — humalate andjad Saaremaa kuulsa õlle jaoks. Õige Saaremaa õlu (saarlaste keeles õlut) peab aga olema niisugune, et «kes tilga saab, see maha jääb», ning seejuures mahe kui soe piim. Majade juures on sagedasti suured, osalt juba enam kui 150 aasta eest rajatud õunaaiad, aiaveertes aga metsikud kreegipadrikud. Majad nende vahel on säilitanud oma etnograafilise ilme. Pikad õlgvõi roogkatusega elumajad, ühes otsas kambrid, keskel rehetuba, teises otsas rehalne ehk rehealune. Maja ees kõrged tokkroosid, õu kaetud ühtlase hanemuruga. See on palju läbielanud Saaremaa ajalooline pale. Iga aastaga ikka rohkem hakkab aga saare üldpildis mõjule pääsema uus, kommunismi ehitav Saaremaa.

Uus paistab kaugelt silma ja varjutab vana: saare rannale on kerkinud suured uued kalatööstushooned, mehhaniseeritud kalavastuvõtupunktid, traallaevade sada-

Kaev ja kiviaed Orinõmme külas.

mad. Saaremaa kolhooside traallaevad on jõudnud Atlandi ookeanile. Sellest ajast peale, kui Saaremaal asutati Eesti NSV esimene kolhoos, on pidevalt laienenud ja avardunud kolhoosipõllud. Varem vaeva ja lihaste pingutust nõudnud kivikoristustöid teevad nüüd traktorid. Paljud vanad kiviaiad ja kivivaredki on viidud üle teise kohta, et teha teed traktoritele ja kombainidele. Muuseumi on läinud vana saaremaa ader, seanina, nagu teda mandril nimetatakse, ehkki vanad saarlased ütlesid selle olevat vanajumala enda poolt koos Saaremaaga just Saaremaa jaoks loodud. Ikka domineerivamaks muutuvad maastikus laiad kolhoosiväljad ja kolhooside suured tootmishooned. Maad läbivad elektriliinid, raske füüsiline töö jääb ikka enam masinate teha. Kaarma enam kui 600-aastases paemurruski murravad ja lihvivad nüüd masinad kivi, mida tunnustatud ehitusmaterjalina veetakse paljudesse ven-nasvabariikidesse. Kingissepp (end. Kuressaare) — pisike suvituslinnake — hakkab kujunema tööstuslinnaks.

Tänapäeva Saaremaa — see on kiiresti arenev Kingissepa rajoon. Juba 18. sajandi lõpul oli selge, et Saaremaa põllumajanduse tuleviku võib rajada ainult suurejoonelisele maakuivendamisele ja soomaade ülesharimisele, aga kaevatud kanalid vajusid varsti jälle kinni ja töö jooksis tühja. 1930-ndatel aastatel alustati uuesti kuivendamist, kuid suurejooneline maaparandus käis kehvadele üksiktalupoegadele üle jõu. Alles kolhoosikorras sai võimalikuks panna Saaremaa sood vilja kandma ja heina kasvatama. Kehvad paepealsed karjamaad kasvatasid kadakaid ja nii kidurat rohtu, et ainult lammas sealt toitu sai, lehm aga jäi poolnälga. Juba 150 aastat tagasi kirjutas Saaremaa kirjamees ja taimede tundja J. W. L. Luce, et lutsern kasvab Saaremaal hästi, aga seeme oli siis kallis ja raske saada. Kolhoosid külvasid lutserni suurtele väljadele ja seal, kus enne peaaegu midagi ei kasvanud, on nüüd saagirikkad heinamaad ja Eestis suurima tootlikkusega sirplutserni kultuurkarjamaad. Paljud kehva põllupinnaga piirkonnad, kust varem taluperemehedki käisid suvel mandril töö, on nüüd rühkinud esirinda. Kõige ilmekamalt näi-

Saaremaa vana talutare.

tavad seda Kuressaare külanõukogus asuva «Esimene Mai» kolhoosi saavutused, mis ületavad juba varem «Saaremaa viljaaida» nime all tuntud Põide külanõukogu kolhooside saavutusi: kolhoos sai 1961. aastal hektarilt teravilja 21,8 ts, hernest 34 ts, maisi haljasmassi 300 ts, kartuleid 140 ts ja tootis 100 ha põllumajanduslike kõlvikute kohta 39,2 ts liha ning 381,1 ts piima. Et «Esimene Mai» ei ole erand, näitavad rajooni üldised tulemused: nelja aasta jooksul (1957—1961) kasvas rajooni teraviljatoodang 41,7 protsendi võrra, lihatoodang kahekordseks ja piimatoodang enam kui poolteisekordseks.

Peamine teene selles kuulub Saaremaa naistele, kelle tublidus on üldtuntud.

Endisel ajal juhtus sageli, et saare mees läks kevadel mandrile või merele raha teenima ja tuli sügisel tagasi, 3 kopikat taskus. Aga nüüdki on naised need, kes kannavad kolhoositöö pearaskust.

Üleminek põllumaa intensiivsemale kasutamisele ja rühvelkultuuride osatähtsuse suurendamisele toob uue tõusu. 1961. aastal külvati juba 876 ha maisi ja hernes andis kohati väga head saaki.

Põllumajandus mehhaniseeritakse. Kingissepa elektri- jaam toodab praegu 30 korda enam elektrienergiat, kui ta tootis enne Suurt Isamaasõda. Kaks kolmandikku kolhoose on elektrifitseeritud. Lähemal ajal lülitatakse Saaremaa väinaaluse kaabli abil vabariigi energiasüsteemi ja kõik kolhoosid elektrifitseeritakse.

Hoogu hakkab võtma ka tööstus, mida kodanlikul ajal Saaremaal peaaegu ei olnudki. Tööstustoodang kasvas 1957.—1961. a. 39,5 protsendi võrra, kalakonservitoodang kasvas 5-kordseks ja saavutas 1965. aastaks ettenähtud taseme. Saaremaa lülitamine vabariiklikku energiasüsteemi toob ka sel alal uue tõusu.

Muutunud on ka Saaremaa inimene. Kui kodanlikul ajal oli Saaremaal ainult üks keskkool, kus praeguse keskkooli klassides, 8.—11. klassini õppis igal aastal ainult umbes 150 õpilast, siis nüüd on rajoonis 5 keskkooli, kus õpib 986 õpilast, peale selle veel töölisnoorte keskkool. Juba 1961/62. õppeaastal mindi üle üldisele 8-klassilisele koolikohustusele. Kingissepa linn on kaju-

nenud suureks haridustsentrumiks, selle kõrval on rajoonis aga ka veel teisi: Orissaare, kus on keskkool ja internaatkool, Sõmera, kus sanatooriumi juures töötab eritüüpi keskkool ja Leisi.

Ikka rohkem kesk- ja eriharidusega noori asub tööle maal kolhoosidesse ja kohalikesse tööstusettevõtetesse, muutub rajooni kultuuriline pale.

Kingissepa rajooni isetegevuslased ei ole veel omandanud eriti silmapaistvat kohta vabariiklikus ulatuses, kuid nende tegevuses on mõningaid omapäraseid jooni, nagu vanade tantsurühmad jt. Laulupidudel äratavad saarlased alati tähelepanu oma eriliselt originaalse rahvapärase rõivastusega. Rajoon ei ole küll andnud palju tippsportlasi, kuid spordi üldine tase on suhteliselt kõrge ning siin on tõus alles ees. Praegu on saarel 23 jalgpalliväljakut, 27 korvpalliväljakut, 89 võrkpalliväljakut. Ainuüksi 1961. aastal ehitati 11 kergejõustikuväljakut.

«See Saaremaa on väikene maa...», aga Saaremaal on ikka olnud midagi, mis paneb kirjutama, luuletama, laulma. F. W. Willmann, J. W. L. Luce, M. Körber, P. Süda, C. W. Freundlich, V. Ridala, J. Aavik, J. Mändmets, helilooja Peeter Süda ja palju teisi eesti kultuuriloos esinevaid nimesid on tihedasti seotud Saaremaaga. Isegi võõrastele on ta avaldanud alati suurt loomingulist mõju. Näiteks tunnistab soome-estlase kirjanik Aino Kallas, et kirjanikuks sai ta just Saaremaalt saadud muljete mõjul. Tänapäeva Saaremaal on veel rohkem poeesiat, suure tõusu ja optimismi hoogu, mis innustab: J. Smuul, A. Hint, D. Vaarandi, A. Kaal on oma loominguga tihedate juurtega Saaremaas ja peale on kasvamas terve hulk uusi talente.

Palju on Saaremaal eesti kirjanduse- ja kultuurilooga seotud paiku: kirjanike elusündmuste kohti, kirjandusteoste sünnikohti ja tegevuspaiku, kus prototüübid veel praegugi ringi liiguvad.

Nõnda siis, Saaremaal on uut ja huvitavat kõigile. On omapäraseid kauneid ja mõjuvaid maastikke, kordumatuid pinnavorme, on haruldasi taimi ja geoloogilisi nähteid; ajaloo ja mineviku harrastajale suurte ajalooliste sündmuste mälestuspaiku, kalmeid ja lahingu-

välju; kunsti ja vana arhitektuuri harrastajaile kunsti-
ajaloos tuntud ehitisi ja tänapäeva silmapaistvaid ehi-
tussaavutusi; maaelust huvitatuile kõrvuti vana etno-
graafilist külaelu ja uut, tõusvat ning arenevat kol-
hoosiehitust ning põllumajanduse saavutusi; kultuuri-
ja kirjandushuvilistele tuttavate teoste tegevuspaiku ja
armastatud kirjanike sünni- ning kasvukohti. Ning
seda kõike ümbritseb tormine või tasakesi loksuv ja
päikesepaistel sillerdav meri kääruliste lahtede, kiviste
või liivaste randadega, popsuvad kalapaadid merelah-
tedel, moodsad kalasadamad ja kalavastuvõtukohad
ning kajakate kisa nende kohal.

Saarte inimesed kõige selle keskel on töökad, toimekad
ja külalislahked, optimistlikud uue elu ehitajad.

KUIVASTU — KINGISSEPP

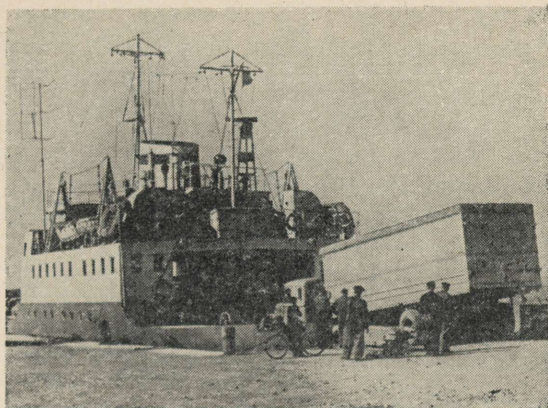
Seistes Virtsu sadamakail eraldab silm Muhu poole
vaadates peale sinetava rannajoone ka üksikuid ranna-
äärseid maju ja vastassadama Kuivastu hooneid.

Sõit üle Suure Väina pakub naudingut igal aastaajal.
Talviti sõidab saarte ja mandri vahel ühendust pidav
praam tihti läbi jää kitsast veerenni mööda. Elav on
ka autoliiklus. Siin sõidavad veoautod mitmesuguse
laadungiga, kiiresti vilksavad neist mööda «Volgad» ja
«Moskvitšid», rajades lugematuid jälgi väina lumisele
avarusele. Mõnikord võib näha ka pikka rida hobu-
veokeid heinakoormatega Muhu suunas liikumas.

Nendel talvekuudel, kui väin on «viss», on liiklus seal
erakordselt intensiivne. Saarlased püüavad end varus-
tada võimalikult rohkem kõige vajalikuga, sest ühen-
dus mandriga jääsilda mööda on kiire ja ökonoomne.

Jää lahkumisega väinast algab suvine navigatsiooni-
hooaeg. Virtsu ja Kuivastu sadamasse koguneb rohkesti
kaluripaate ja väikesi kaubalaevu. Nende keskelt eral-
dab silm juba kaugelt valge omapärase kujuga praami,
mis transpordib üle väina korruga paarkümmend veo-
autot ja hulga reisijaid.

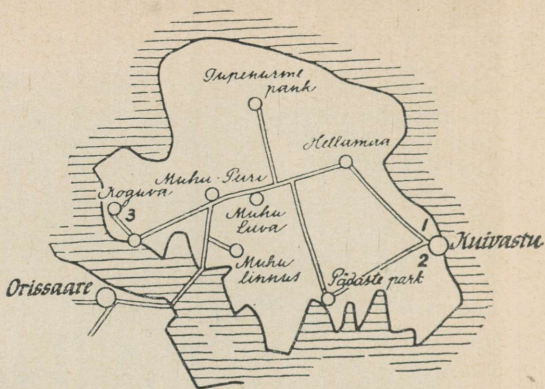
Tore on väin kevadel, veelindude rändeperioodil. Nii-
kaugele kui silm ulatub, on veepind kirju mitmesuguste

Autod sõidavad praamile.

lindude parvedest. Parajasti laskub luikede rida paremalt paistva saarekese — Kessulaiu lähedal veepinnale. Tuhandetesse ulatuv pardiparv liigub tiibade vihinal veepinna lähedal, teeb kaare ümber laeva ja ruttab edasi vasakule Viirelaiu suunas. Aplad kajakad püsivad jonnakalt laeva läheduses ja püüavad osavalt neile visatud toitu. Tuhandete lindude erutavad kevadhäälitsused täidavad kärarikkalt õhku.

Suvine reis üle väina kulgeb tihti peegelsiledat veeteed mööda. Merevesi on heleroheline, ja kui juhtubki olema lainet, siis on see «kerge», nagu ütlevad meremehed, ega võta laeva õõtsuma. Sügisel aga on meri seevastu tinahall, laine raske ja tuul õõtsub peaaegu vahetpidamata vasakult, Viirelaiu poolt nagu rehealuse väravaist läbi Suure Väina. Ent vaatamata tormile ja küllaltki tugevale lainetusele, on sõit hädaohutu ja laevanina künnab kiirust vähendamata vahuseid laineharju. Vaevalt saab mõni vähekögenud reisija tunda algava merehaiguse tundemärke, kui laev juba läheneb sadamakaile. 25 minutit kestnud sõit on seljataga. Kuivastu sadam. Juba kaugelt paistab silma punase ristiga kuur, mille juurest viib mere poole kal-

KUIVASTU—KINGISSEPP

(Muhu saar)

1. Kuivastu mõis, Saaremaa ülestõusu alguse koht.
2. V. Ridala sünnikoht.
3. J. Smuuli sünnikoht.

Kuivastu—Hellamaa	8 km	Piiri—Koguva	7 km
Kuivastu—Pädaste	6 „	Liiva—Tupenurme	5 „
Hellamaa—Liiva	3 „	Liiva—Pädaste	8 „
Liiva—Piiri	3 „	Piiri—Orissaare	11 „

laktee — kunagi asus siin päästejaam. Veidi kaugemal uuemad ehitused — sadamakontor ja reisijate ooteruum, laoruumid, ühiselamu, einelaud ja elektrijaam. Kuivastu sadama rajamine on seotud regulaarse postiühenduse tekkimisega saarte ja mandri vahel XVII sajandil. Vastavalt liiklemise intensiivistumisele on arenenud ka Kuivastu sadama tegevus. Praegu on Kuivastu oluline vahelüli liiklemisel saarte ja mandri vahel.

Kuivastus võib juba kuulda ehtsat muhu murrakut. Siin-seal hakkavad veel, harva küll, silma rahvarõivais naised ja habemega muhu taadid. Muhu murrak on just see «soa», «moa», mida mandrilased ikka Saaremaa keeleks peavad. See on aga ainult Ida-Saaremaa, Muhu ja Põide (iidse Horéle-Mone kihelkonna) murrak. Lääne-Saaremaal, Kihelkonnal, on vastupidi kak-sikvokaali asemel pikk vokaal: pea = pee, käes = kee. Sadamast mõnisada meetrit eemal sisemaal viiva peatee Kuivastu—Kingissepa maantee ääres asub mineviku mälestusmärk — Kuivastu kõrts. Selles tüüpilises muhu

kõrtsihoones sündis 1885. aastal keele- ja kirjamees
Villem Grünthal-Ridala.

Kõrtsihoone lähedal juhib teeviit Kuivastu mõisa, Saa-
remaa 1919. a. ülestõusu alguskohta. Mõisa juurde
viib peateelt lehistega ääristatud allée. Mõisahooned
on juba ammu hävinud, säilinud on vaid väikesel loo-
duslikul kõrgendikul asuva mõisapargi puuhiiglased.

Kuivastu mõisa õuel kirjutati Saaremaa töörahva revo-
lutsioonilise võitluse ajalukku üks eredamaid lehe-
külgi. 16. veebruaril 1919. aastal tõusid mõisa õuele
kokkukäsitatud mobiliseeritud Saare- ja Muhumaa
valdade mehed üles kodanliku valitsuse vastu, keeldu-
des minemast Nõukogude Venemaa vastasesse sõtta.
Siit kandus ülestõusuleek mõne päeva jooksul üle kogu
Saare- ja Muhumaa...

Saaremaa ülestõus puhkes, maruna vallast läks valda,
Kuivastust Sõrveni liikus rahva lainetav jõud,
liitis vanad ja noored punaste lippude alla
kaua kasvanud viha — Saaremaa ülestõus.

J. Smuuli luuletusest «Lasud Kuivastus».

Maanteepael lõikab Muhu saare peaaegu pooleks, läbi-
des suuremad asustatud keskused — Hellamaa, Liiva,
Piiri. Nimetatud punktidest hargnevad väiksemad teed
saare põhja- ja lõunaosas asuvaisse küladesse, Tupe-
nurme ja Üügu pankadele saare põhjakaldal ning
endisse Pädaste mõisa, kus praegu asub invaliidide
kodu.

Pädaste mõisa park ei ole pindalalt eriti suur, kuid see-
eest looduslikult kaunis. Kõrvuti meie harilike pargi-
puudega (vaher, saar, pärn jt.) kasvab siin ka hari-
likku pööki, ameerika pärna, Engelmanni kuuske jt.
Pädaste küla lähedal on Eesti NSV-s ainulaadne musta
männi kultuur.

Muhu külad on enamikus sumbkülad, mida läbivad
kitsad ja kõverad, kiviaedadega ääristatud tänavad.
Tihti näeme lõhutud raudkivist ehitatud aitu valgete
ukse- ja aknaääristega. Musternäiteks taolistest ehitus-
test on 1896. aastal ehitatud Muhu-Piiri magasiait,
milles nüüd on rahvamaja.

Sõites laevameestena maailma meredel, jäid muhula-
sed enamikus truuks oma kodusaarele, kasutades tee-

Vaade Üügu pangalt.

nitud raha avarate ruumidega elamute ehitamiseks. Nägus ja lihtne on ka elamute sisustus. Tubades näeme sageli omavalmistatud mööblit ja muid tarbeesemeid, kaunistatud põletiskirjade ja löikeornamentidega. Ka praegu katavad muhu noorikud oma voodeid kirevate käsitsikootud vaipadega.

Muhus on kolm kolhoosi — «Ühismaa», «Ühendus» ja «Muhu». Viimasesse on koondunud kõik saare kalurid. Hellamaal, kuhu on Kuivastust 7 km, asub «Ühismaa» kolhoosi kontor. Samas on ka uus avar klubi.

«Ühismaa» territoorium ulatub siit edasi kuni Muhu-Liivani ja veelgi kaugemale. Muhu-Liivale on viimastel aastatel ehitatud hulgaliselt elumaju kolhoosnikutele. Siin asub ka saare suurim tööstusettevõte — Muhu võitööstus, kuhu tuuakse saare kõigi kolhooside piim. Igal hommikul võetakse siin vastu keskmiselt 9 tonni piima. Tasub meenutada, et aastat kolmkümmend tagasi oli samasse tööstusse samalt Muhu saarelt toodav piimakogus üle nelja korra väiksem.

«Ühismaa» kolhoosis lüpsiti 1961. aastal igalt lehmalt üle 3000 kg piima ja 1,8 ha põllumaa kohta kasvatati üks peekonisiga. Siin on tegemist maa tõeliste pere-meestega, kes põllumehe vana tarkuse seovad oskuslikult uue agrotehnikaga ja uute põllukultuuride kasvatamisega.

«Ühismaa» kolhoosi territooriumil, Hellamaa 8-klassilise Kooli juures töötab rajooni üks suuremaid maa-noorte koole, kus 1961/62. õppeaastal õppis üle 40 kolhoosniku ja teenistuja. 50 eluaastat ei loeta siinsetel õpilastel veel vanuse piiriks.

XIV sajandi esimesel poolel püstitatud Muhu ühelööviline kirik on mitmeti sugulaslik Pöide ja Karja kirikuga. Sihvakate proportsioonide omapärane ilu väljendub kiriku viiluseintel ja on hästi jälgitav ka külgsuunas, kus kõrge pikihoone ja kaheosalise altariruumi astendatud katused loovad kauni kompositsioonirütmid. Gooti stiilis raidportaal ja kõrgeid kuplitaolisi võlve toetavad raidkaunistused jutustavad muistsete ehitusmeistrite osavusest ja heast kunstimaitsest. Hilisema lubjakatte all on osaliselt säilinud vanad seinamaalid, mis on ainulaadsed kogu Eestis. Aastail 1957—1958 restaureeriti kimmlaudadega kaetud kõrge sadulkatuse.

Umbes 1,5 km edasisõitu ja olemegi Muhu-Piiril. Paarkümmend aastat tagasi, kui saar oli jaotatud kaheks vallaks — Muhu-Suur ja Muhu-Hellamaa — asus siin Muhu-Suure valla keskus. Juba kaugelt paistva Piiri männiku serval asub endine vallamaja, nüüdne raamatukogu. Maja taga männikus, mis on istutatud lüüsi kinnistamiseks ja on tänaseni muhulaste uhkuseks, asub saartel harva nähtava isenditerikkusega künnivarete koloonia.

Muhulased on laulu ja mängu armastav rahvas. Need traditsioonid pärinevad kaugest minevikust ja neid arendatakse ka meie päevil. Vanema põlve laulumeesed ja kultuuritegelased võiks nimetada siin XIX sajandi keskel tegutsenud Muhu-Kaigi kihelkonnakoolmeistrit ja Muhu kiriku köstrit Carl Wilhelm Freundlich, rahvasuus tuntud Muhu Redli nime all. Esimese muhulasena kirjutas Freundlich eestikeelseid raama-

Muhu neiu rahvarõivais.

tuid, milles anti tulusaid näpunäiteid maamehele, ja toimetas «kalendrisabasisid», mis olid talurahva hulgas väga populaarsed. Tema sepistatud laule lauldakse Muhus veel praegugi. Freundlich oli ka Väikese väina tammi ehitamise mõtte üks algatajaid.

Piirilt edasi sõites hargneb maantee kaheks. Väiksem otsetee viib läbi Rootsivere iidsesse vabakülla Koguvasse, kuhu on 5,7 kilomeetrit.

1532. aastal läänistas ordumeister Wolter von Pletten-

berg talurahva vanemale Hanskenile ja tema järeltulijatele Koguväs 2,5 adramaa suuruse vabatalu. Rahvasuuliste pärimuste alusel saanud Hansken oma vabaduse sel põhjusel, et ta päästnud ordumeistri Muhu väinas uppumissurmast. Kohustusena jäi talule üriku järgi 6-margane rahamaks aastas, vajaduse korral ratsakäskjala andmise kohustus Maasi ordulinnuse foogtile ja üks kord aastas sööta-joota foogti ja tema kaaskonda. Hiljem jäi talule posti edasitoimetamise kohustus Virtsu—Orissaare vahel. XIX sajandi algul oli Koguväs juba 11 taluperet, kellest kaheksat nimetati postimeesteks ja ülejäänuid toomeesteks. Postivedamise kohustusest vabanesid Koguva talupojad alles XIX sajandi lõpus pärast pikka protsessimist Saaremaa rüütelnõnaga. Läänikiri on aga säilinud tänaseni ja seda hoitakse alal Koguväs, Antsu kolhoosiperes.

Küla alguses on madala kiviaiaga piiratud hoonete grupp. See on Tooma kolhoosipere, kus 1922. aastal sündis Lenini preemia laureaat Juhan Smuul. Kodusaar ja koduküla on andekale poeedile ja prosaistile andnud palju loomingulist inspiratsiooni. Märkigem tema proosateoseid «Kirjad Sõgedate külast», «Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubelilaulupeol», poeeme «Mida rääkis kalur Peeter Ülgekütt», «Kuidas Koguva küla käis punavooris», luuletust «Lasud Kuidavastus» jt.

... Suurem tee järsu kurviga vasakule suundub Saaremaale. See on rajatud möödunud sajandil seoses tammi ehitamisega Väikesse väina. Enne seda veeti reisijaid ja posti Koguva teed mööda kuni Vahtna sadamani, kust need siis uisuga edasi Orissaarde toimetati. See lauludestki tuntud sõiduk oli lahtine purjepaat, mis mahutas tõlla või paar ühehobuserakendit ja parkümmend inimest. Harilikult liikus ta purjede abil, vaigse ilma ja vastutuulega aga ka aeru jõul. Nüüd on omapärasest sõidukist säilinud vaid makett Saaremaa koduloomuuseumis.

Varsti hakkab paistma uus veekogu ja pikk rida valgeid tsementposte — Väike väin ja Väina tamm. Enne tammile jõudmist pöördume teest 0,5 km vasakul asuvasse Muhu linnusesse.

Eestlaste vabadusvõitluses XIII sajandil oli Muhu linnusel silmapaistev koht. Veel aastaid pärast seda, kui Mandri-Eesti oli vallutatud, püsisid saarlased vabadena. Kuni aga saarlased vabad olid, olid ohustatud Saksa vallutajate mereteed, eriti ühendusepidamine Riiaga. Iga ülestõusu puhul võisid mandrieestlased saada abi Saaremaalt. Alles 1227. aasta talvel sõandasid Saksa rööv vallutajad võtta ette vallutusretke Saaremaale.

«... kogunesid kõik sakslased, riialased, liivlased ühes lätlastega ja (vallutatud) eestlased kõikidest maakondadest,» kirjutab Läti Henrik.

Üheksandal päeval jõudsid nad lõpuks Mone (Muhu) linnuse juurde. Sakslased püüdsid tungida kohe vallile ja vallutada linnus rünnakuga, kuid nad löödi kivide ja odadega tagasi. Siis otsustati võidelda «nii kunsti kui ka jõuga». Ehitati masinad, paterellid vastasid saarlaste paterellidele ja heitsid linnusesse kive.

Kuuenda päeva koidikul läks võitlus eriti ägedaks. Raudkonksudega suutsid ründajad kiskuda tükk-tükilt valli seest välja palgid, mis kindlust koos hoidsid, ja üks osa kindlust kisti maha.

Ründajad jõudsid valli harjale, saarlased tõrjusid nad aga tagasi. Siiski jõudsid mõned redelite ja köite abil üles.

«Saarlastele ei ole armuheitmist. Ühed lüüakse maha, teised võetakse vangi,» kirjutab kroonik.

Muhu linnuse kunagised võimsad vallid on aja jooksul vajunud üsna maadligi. Sellele on kaasa aidanud ka inimkäed. Nimelt kasutati linnuse vallidesse kuhjatud kive Väina tammi ehitamiseks XIX sajandi lõpul.

Viibides linnuse vallidel tundub uskumatuna, et need on kunagi kokku kantud inimkäte poolt. Kõrgendades mõttes linnuse valle umbes kaks korda ja lisades sinna 5-süllaestest palkidest püsttara, saame ettekujutuse omaaegsest küllaltki võimsast kindlusest.

Saaremaad ja Muhut lahutab teineteisest 3 km laiune veeväli — Väike väin. Juba enam kui sada aastat tagasi tekkis kohalikel eesrindlikel inimestel mõte ühendada saared omavahel kindlamate sidemetega, kui seda on uisühendus.

Tammi ehitamise mõte, mida paljud kaua pidasid

utoopiaks, teostus 1894.—1895. aastal. Ehitustöid alustati korraga nii Saaremaa- kui Muhu-poolsest küljest. Kivid asetati vajumise vältimiseks haokubudele. Tamm avati liiklemiseks 1896. aastal. Hiljem on seda korduvalt laiendatud ja kõrgendatud. 1960. a. suvel tamm asfalteeriti.

Kui tamm soodustas ühenduse pidamist mõlema saare vahel ja aitas tugevdada majanduslikke sidemeid, siis kalapüügile väinas mõjus see vastupidiselt. Väike väin oli alati olnud suurte kalaparvede läbirändekohaks. Kohalikud kalurid nimetasid väina seetõttu kalaauguks, kust püüti palju siiga, angerjat ja teisi kalu. Tamm sulges kaladele tee kudemiskohtadele ja väina kalavarud vähenesid tunduvalt. 1948.—1949. aastal püüti asja parandada sellega, et tammi Muhu-poolsest otsast kaevati läbi väike ühenduskanal, mida rahvas nimetab tillunireks.

Ületanud 3,6 km pikkuse tammi, olemegi Saaremaal. Eespool paistab Orissaare. Sadakond meetrit väinast

Orissaare.

osutab teeviit vasakule, Tornimäe suunas. Selle tee äärses külast — Muikülalt — pärinevad tuntud revolutsionäär Aleksander Mui, kes 1940.—1941. aastal oli ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja ning EKP Saaremaa Komitee esimene sekretär ja luuletaja Aira Kaal. Kärneri külas elas kaua aega proletaarne luuletaja Vassili Mölder.

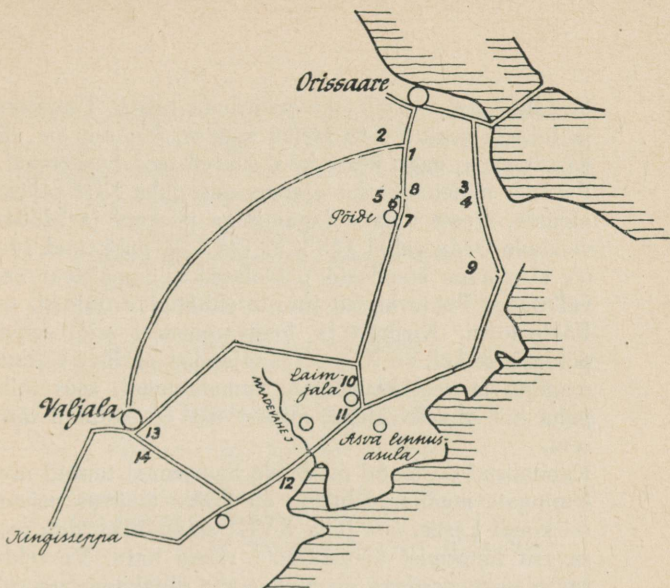
Teine võimalus on jätkata ekskursiooni Orissaare suunas.

Aastat nelikümmend tagasi olid Orissaares ainult üksikud majad. Lähenedes asulale nüüd sirget asfaltteed mööda, näeme siin mitmekorruselisi hooneid, korrustatud tänavaid ja väljakuid, mis kõik on rajatud viimase 10 aasta jooksul (eriti aastatel 1950—1959, kui Saaremaa oli jaotatud kaheks rajooniks ja Orissaare oli rajoonikeskus). Orissaare on kujunenud Saaremaa üheks hariduskeskuseks. Siin asuvad internaatkool, keskkool ja maanoorte kool. Kultuurimaja on üks suuremaid ja ajakohasemaid saartel.

Orissaare ei ole kasvanud mitte ainult väliselt. Tunduv areng on toimunud ka asula kultuurielus ja elanike teadvuses. Asula umbes 700 elanikust võtab kultuurimaja ringide tööst osa üle 200. Orissaare isetegevuskollektiivid on loonud menüüka ja laialt tuntud sõnalis-muusikalised lavastused — «Kuidas kalamehed elavad» (J. Smuuli ainetel) ja «Kalevipoeg». Juhtivat osa Orissaare kultuurielus etendavad asula õpetajad, kes võtavad aktiivselt osa isetegevusringide tööst ning on oodatud ja hinnatud lektorid nii asulas kui ka ümberkaudsetes kolhoosides. 1961. aastal pidasid kohalikud lektorid Pöide külanõukogus üle 300 loengu ja korraldasid mitu temaatilist õhtut.

Kuivastu—Kingissepa vahemaal on Orissaare sobiv koht väikeseks puhkuseks. Siin asuvaist kauplusist võib teha sisseoste ja kinnitada keha kohalikus sööklas. Orissaare ümbruskonnas on rajooni majanduslikult kõige tugevama ühismajandi — «Sõpruse» kolhoosi maad.

Kingissepa poole sõites jõuame varsti Tumala mäele, kus maantee teeb järsu käänaku vasakule kaugemalt paistva Pöide kiriku suunas. Teine maanteeharu aga suundub otse edasi Saiklasse ja sealt Valjala kaudu

KUIVASTU — KINGISSEPP
(Orissaare — Valjala)

1. A. Kuuli sünnikoht.	8. Põide kirik.
2. Liiva küla «Sõpruse» kolhoosi kontor.	9. M. Ranna dendraarium.
3. A. Mui sünnikoht.	10. D. Vaarandi elukoht lapsepõlves.
4. A. Kaalu sünnikoht.	11. Piretikivi.
5. Põide linnus.	12. A. Koidu sünnikoht.
6. Maria Ellami haud.	13. Valjala kirik.
7. A. Leineri sünnikoht.	14. Valjala maalinn.

Orissaare — Põide	7 km	Laimjala — Kallemäe	10 km
Põide — Laimjala	12 „	Kallemäe — Valjala	8 „
Orissaare — Valjala	27 „		

Kingisseppa. Selle tee ääres, umbes 1 km kaugusel Tumulast, asubki «Sõpruse» kolhoosi kontor.

1961. aastal toodeti kolhoosis 1558 tsentnerit liha ja 11 404 tsentnerit piima (31 ts liha ja 339 ts piima põllumajandusliku maa iga 100 ha kohta). Kolhoosis osutatakse suurt tähelepanu söödabaasile, tõuaretusele, aga ka töö õigele organiseerimisele ja finantsdistipliinile, milleta ei ole mõeldav kaasaegse suurmajandi edukas juhtimine ja areng.

«Sõprusest» on võimalik edasi sõita otse Kingisseppa

Valjala kaudu. Võib aga pöörduda tagasi Tumalasse ja liikuda sealt Pöide kiriku suunas. Ka see tee viib Kingisseppa, nagu üldse kõik suured teed Saaremaal. Pöide nimetus kerkis ajaloos esile juba XIII sajandi alguses, seoses maade jagamisega piiskopi ja Mõõgavendade Ordu vahel 1233. a. 1343. a. puhkenud Jüriöö ülestõusust etendasid põidelased silmapaistvat osa, vallutades Pöide kiriku juurde ehitatud ordulossi, nn. Pöide torni. Kirikust ja lossivaremetest veidi eemal, põldude keskel, on XI—XIII sajandist pärinev Kahutsi maalinn ja veel kaugemal, Tumala mäel, asus tollal püha hiis ohvrikividega, millest üks on säilinud tänaseni.

Kapitalismi perioodil oli Pöide Saaremaal tuntud nisu-kuningate maana. Ühtlasi oli Pöide ümbrus esimesi piirkondi Eestis, kus juba XVIII sajandil kurdeti metsavaru lõppemist ülemääraste raiete tõttu. Võrreldes saare teiste osadega on pinnas siin viljakam. See suhteline jõukus soodustas Pöide ümbruse küldes XIX sajandi II poolel külaelanikkonna kihistumist, mis kapitalistliku tootmise arenedes veelgi süvenes. Seepärast kujunes Pöide Saaremaa revolutsioonilise liikumise keskuseks.

1905., 1919. a. ja samuti ka kodanliku võimu perioodil Saaremaal peetud revolutsioonilise võitluse juhid Aleksander Mui, Aleksander Leiner, Aleksander Kuul, perekond Ellamid ning luuletaja Vassili Mölder on kõik pärit siit ümbruskonnast.

Veidi enne Levala küla, 52. kilomeetril Kingissepast näitab teeviit väikesse lehtpuutukka, kuhu on maetud Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõusu legendaarne naiskangelane Maria Ellam (Alla Mari), vanim Ellamite paljulapselises peres. Nende sünnikodus, siinsamas lähedal Kahutsi külas Alla peres elab praegu veel üks lastest — Melanie; teised viis — Maria, Aleksander, Anton, Juhan, Ksenja — langesid võitluses nõukogude võimu eest.

... 1919. a. veebruar, Saaremaa töörahva ülestõus. Ülestõusnud talupoegade sõjavägi on kogunenud Kurssaare alla kodanusele lõpliku löögi andmiseks. Pöides aga liiguvad visalt kuuldused, et Eesti kodanlik

valitsus on saatnud Tallinnast Muhusse ülestõusu mahasurumiseks karistussalga. Ülestõusust aktiivne osavõtja Maria Ellam sõitis Muhusse teateid hankima. Kuid seal sattus ta karistussalklaste kätte.

... Ja õhtuhakul ratsameeste kari
postmaanteel läheneb, üks nendest veab
poollohistades järel Alla Marit...
Kas, Mari, kindlaks jääd? Kas vastu pead?

Ta pea on püsti, piitsavorbid palgel,
tuul rebib lahtihargnend juust.
Ta ettepoole kooldub, tuigub jalgel
ja needeid kostab hingeldavast suust.

... Paks orduaegne kirik kõmab mornilt,
kui vastu müüri kajab üksik lask.
Parv hakke kokkununa sööstub tornist,
loik lumme sulab verest palavast.

D. Vaarandi poemist «Alla Mari».

Samasse haavikusse on maetud ka karistussalklaste ohver Viktor Reiart, kes on pärit Kahutsi külast.

Külasthanud nimetatud revolutsionääride kodusid, kuhu osutavad vastavad teeviidad, ja M. Ellami hauda, astume hetkeks Pöide kiriku juurde.

Esimene Pöide kivist kirik valmis XIII sajandi keskpaiku koos põhja pool paikneva ordulinnusega ja moodustas sellega omapärase kindlusliku terviku. Kirik asus nelinurkse ringmüüri lõunaküljel, põhja pool paiknesid linnuse pearuumid ja majandushooned. XIV sajandi teisel veerandil ehitati vana kirik märgatavalt suuremaks ning ilusamaks. Ta sai praeguse kõrguse ning pikkuse. Sellest ümberehitusajast pärineb ka laemalingutega kaunistatud ning suurejooneliselt võlvitud kooriruum. Võlvidepealse ruumi läänepoolne osa oli ehitatud kindlustatud redupaigaks (suur massiivne torn on ehitatud tunduvalt hiljem, arvatavasti XV sajandi algul). Nii lõuna- kui põhjaportaali on eesti vanema raidkunsti suurepärasemaid näiteid. Kõrgeid kuplitaulisi võlve toetavad seintel ja nurkades raidkividega kaunistatud sambad, tugikivid (konsoolid) ja kaared, mis on gooti stiilis raidkunsti silmapaistvateks näideteks Eesti vanemas kunstiajaloo. Pikihoone võlvistikku liigendava suure võõndkaare ühe otsa alla on kiriku-

Pöide kirik.

meister paigutanud kahte Saaremaa talupoega kujutava raidkuju. Mõlemad mehed on pikkades kuubedes. Ühel on rinnal õnnetoov hoburaudsõlg, teine hoiab kaenla all kultusliku tähendusega joogisarve. See kõige vanem eestlaste kujutus kunstis (XIV saj. 2. veerandist) rikuti mõistmatute rüüstajate poolt mõned aastad tagasi (pead puuduvad). Eriti paeluvad tähelepanu suure realistliku vormitunnetusega kujundatud raidkaunistused viinapuulehtedest kapiteelidel ja portaalitalumeil. Koori- ehk altariruumi lõunaseinas on kivist valamu (lavatoorium), kus katoliku preester pesi missa ajal käsi. Taolised valamud on säilinud peaaegu kõikides Saaremaa kirikutes, kuid esinevad mandril väga harva. Viimastel aastatel restaureeriti kiriku katus ja teostati ulatuslikke ehitusajaloolisi uurimistöid.

Kiriku kõrval paiknevad Lenini-nimelise kolhoosi toot-

mishooned. Veidi kaugemal, vasakut kätt, paistab endine Oti mõis, kus praegu asub koondise «Eesti Põllumajandustehnika» Kingissepa rajooni osakonna filiaal.

Kiriku juurest pöördub tee vasakule Tornimäe poole. Tornimäe apostliku õigeusu kiriku ehitamisel ja hiljemgi on siit saadud palju arheoloogilisi leide. Mõned ajaloolased olid arvamisel, et Tornimäel (mitte Muhus) asuski saarlaste muistne Mone kants, mille sakslased 1227. aastal Saaremaale tungides esimesena vallutasid. Tänapäeval kutsub aga matkajat sellele teele pöörduma Mihkel (Mihail) Ranna riikliku kaitse alla võetud dendraarium.

Ligi 70 aastat tagasi sai Neemi küla sepp Mihkel Rand küla servalt viljatu maalapi ja hakkas siia rajama aeda. Käruga vedas ta kokku mulda ning külatänava muda, et valmistada pinda haruldaste taimede kasvuks. Üle 60 aasta töötas loodusesõber väsimatult. Paljudelegi puudele tuli paesse raiuda augud juurte paigutamiseks.

Looklevalt külavaheteelt paistab Neemi küla tagamilt varsti silma lopsaka rohelusega aed. Aeda siseneja satub kohe peaalleele. Mõlemal pool teed kõrguvad suured elupuud, mille oksad peakohal üksteisest läbi põimuvad. Kahele poole lähevad teerajad, mille ääres kasvavad haruldased puuliigid, mille kodumaa otsimisel satuksime kõigisse maailmajagudesse. Puu- ja põõsaliikide arv aias ulatub üle 100. Saaremaad sümboliseerivate väikeste püramiidjate kadakate, jugapuude ning visalt valguse poole looklevate liaanide — luuderohu — kõrval on dendraariumis külluslikult võõrpuuliike. Aasiamaades austatud hõlmikpuu vajab talvist katmist, täiesti külmakindlaks on aga osutunud kaukaasia nulg. Valge ja must mooruspuu, siidiusside põhiline toiteobjekt lõunamaades, on siin viljakandvad. Harilik gliediisia ja katalpa õitsevad igal aastal. Oma suurte lehtedega meelitab uudistama äädikapuu ja ega kreeka pähklipuu ning amuuri korgipuu saare moodi suured liitlehedki luba huvita mööduda. Igihaljas pukspuu, see üsna väike põõsas, moodustab Kaukasuses niiskeid pimedaid väänlikutüvelisi metsi. Palju on vana sepp suutnud koguda ning tema elutöö on nüüd õppe-

Lambad rannakarjamaal.

ja teadusliku uurimistöö baasiks. Peaallee lõpul moodustab teerada lagendiku, mis on sobivaks puhkepaigaks. Pikuti lõhki saetud ja okstega maale toetuvaist tammetüvedest pingid ja nende ringikujuline asend nagu kutsuksid jalga puhkama. Sirelite õiteajal piiravad hubast nurka ühest küljest pärsia sireli lopsakad õiekobarad.

Parempoolses aiaosas paikneb M. Ranna elumaja koos sepapajaga. Siin on veel säilinud tööriistad ja käru, millega M. Rand vedas pinnase viljakamaks muutmiseks uut mulda. Samas maja lähedal on ka omaniku enda rajatud tiik, mis on ääristatud paeplaatidega ja ümbritsetud tiheda vitspajuvööga. Suviti on siin paeplaatide sõõri keskel kuulus viigipuu. Saaremaise omapära annavad aiale mitmesuguse kujuga rändrahnud. Väikesed ümmargused kivid olid kasutusel kord jahvatamisel.

Neemi külast pöördume tuldud teed tagasi Pöidele, kust jätkame sõitu Laimjala suunas. Sinna on 10 kilo-

meetrit. Umbes kilomeetri kaugusel Pöide kirikust asub paremat kätt tee ääres Saaremaa üks suuremaid piimandusalaseid ettevõtteid — Pöide võitööstus, asutatud 1904. aastal.

L a i m j a l a on esimene Saaremaa üheksast «jalast» — Laimjala, Valjala, Kõljala, Laadjala, Hakjala, Anijala, Ansjala, Mustjala ja Mändjala.

Laimjalas veetis oma lapsepõlve kirjanik Debora Vaarandi. Endise mõisahoone taga põlluserval asub väike majake, kus poetess elas koolipõlves.

Laimjalast 1,5 km linna poole on Asva küla. Küla taga heinamaal asub samanimeline pronksiaja kindlustatud asula. Kohapealne rahvas nimetab seda Linna-mäe põlluks. Muistne asula avastati alles 30 aastat tagasi. Nagu näitasid arheoloogilised kaevamised, on asula suurus olnud umbes 47×90 m. Kõrvuti noorema kiviaja tarbeesemete ja tööriistadega leiti siit ka pronksi kasutamise jälgi. Elanikud tegelesid peamiselt karjakasvatamise ja kalapüügi-ga. Asula oli kasutusel VIII saj. e. m. a. kuni meie ajaarvamise alguseni.

Ümbruses laiuvad Saaremaa kadakased loopealsed, millel mulda on nii napilt, et seda ei suuda lõigata adrahõlm. Ent loopealsed tahetakse panna metsa kandma. Läheduses asuvas Kurdlaanes on juba saja hektari ümber metsakultuure, mille algus tehti teaduslike uurimistööde käigus. Esmalt toodi Saaremaa floo-rasse skumpia üks katseliik männi, lehise, arukase, hariliku saare, tatari vahtra jt. kõrval. Kultuurid on õnnestunud hästi.

Saaremaal paistavad kõikjal silma rändrahnud ja kivi-külvid, mis on siia kantud jääliustikega. Üks suuremaid looduskaitse alla võetud rändrahned asub 37. kilomeetril Kingissepast, mõnikümmend meetrit maanteest paremal. Seda nimetatakse kohapeal Piretikiviks. Legendi järgi olevat Suure Tõllu naine Piret kandnud põllega Audlasse ehitatava sauna kerisekive. Põllepael aga rebenenud ja kivi kukkunud Piretile jalale. Valust hakanud naine nutma ja tema pisaraist tekkinud ümberringi soo, mis praegugi kannab Naistesoo nime-tust.

35 kilomeetri kaugusel Kingissepast lõikab teed väike

rohtukasvanud ojanire. Sajandeid tagasi oli see kahtlemata veerikkam ja võis vast õigusega pälvida jõe nimetust. Seda nn. Maadevahe jõge mööda kulges algul Mõõgavendade, hiljem Liivi Ordu ja Saare-Lääne piiskopi valdusalade piir. Läbi sajandite on oja säilitanud oma nime rahva mälestustes tänapäevani.

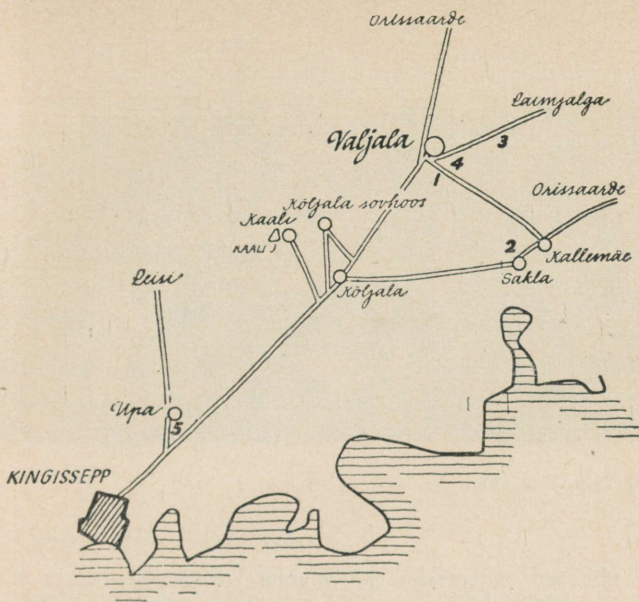
Oja lähedal kruusaseljandikul asub väike tööstus, teedevalitsuse bituumenibaas.

Tee on siiani kulgenud enam-vähem tasasel maastikul. Nüüd aga muutub maapind künklikuks. Ühel künkal näeme teeviita «A. Koidu sünnikodu». Aleksander Koit oli Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõusu peamine organisatsioon ja juht. Tema lipukirjaks võitluses töörahva parema tuleviku eest oli «Maha sõda!»

A. Koidu sünnikodu Rannakülas Laasul on tüüpiline Saaremaa omaaegne kehvikukodu. Elumaja ja kõrvalhooned on säilinud enam-vähem muutumatul kujul tänaseni. Isegi koobas põlluservas, kus A. Koit end varjas karistussalklaste eest, on säilinud.

Rannakülast mõni kilomeeter Kingissepa pool asub Kallemäe, mis kuulub juba vabariigi esimese kolhoosi, V. Kingissepa nim. ühismajandi piirkonda. Kolhoos asutati 12. augustil 1947. aastal ja nimetati saare rahva kuulsa poja Viktor Kingissepa nime järgi. Nagu teistes rajooni kolhoosides, nii on ka siin põhiliseks tootmisharuks loomakasvatus. Majandis on eesti punase karja tõufarm. Söödabaasi laiendamiseks on aastate jooksul üles haritud sadu hektareid uudismaad, ulatuslikud maaparandustööd on kolhoosil plaanitud ka edaspidiseks. Liha- ja piimatoodangu edasiseks suurendamiseks kasvatatakse majandis tänavu 24 hektaril maisi, 37,6 hektaril hernest ja 6,9 hektaril suhkrupeedi.

Kallemäelt hargneb paremale kitsas, kuid autodel läbitav tee Valjalasse. Valjala on tuntud juba kaugest minevikust kui üks tihedamini asustatud paikkondi Saaremaal. Läbinud umbes 8 km loopealsetevahelist karjamaateed läbi Kalli, Jürsi ja Ariste küla, hakkab eestpoolt paistma Valjala kiriku torn. Umbes pool kilomeetrit enne Valjala keskust aga märkab matkaja teest paarsada meetrit vasakul kõrguvat ovaalset kivivalli. See on Valjala maalinn.

KUIVASTU—KINGISSEPP
(Valjala—Kingissepp)

1. Valjala maalinn.	4. Valjala kirik.
2. Sakla. V. Kingissepa nim. kolhoos, esimene kolhoos Eestis.	5. Uua. Saaremaa 1919. a. ülestõusu peastaabi asukoht.
3. J. Alase dendraarium.	

Kallemäe—Valjala	8 km	Kallemäe—Kaali	17 „
Valjala—Kaali	14 „	Kaali—Kingissepp	19 „

Valjala maalinn, suurusega 48×86 m, on suuremaid maalinnu kogu vabariigis. Linnuse ringvallid on kokku kuhjatud mullast ja paetükkidest. Valjala linnust mainitakse ajaloos esmakordselt 1227. aastal, kui sakslased pärast Muhu linnuse vallutamist siirdusid Valjala alla. Siin lahinguid ei toimunud, sest linnuse vanemad võtsid veriste tapatalgute vältimiseks vastu rahutingimused ja lasksid preestrid linnusesse rahvast ristima. Valjala linnuse asukoht oli valitud strateegilistel kaalutlustel keset Saaremaad, eemal rannikust ja sadamaist, meretaguste röövjõukude maabumispakadest. Linnuse suured mõõtmed lubavad oletada, et see oli

Valjala maalinn.

ehitatud rahvarikka kihelkonna kaitsekeskuseks ja et siin leidsid hädaohu puhul pelgupaiga tuhanded inimesed. 1962. aastal teostatud arheoloogilised kaevamised andsid rikkalikult leide, mis näitasid, et linnusel oli püsiv asustus.

Maalinnast veidi eemal, asula keskuses, asub Valjala kirik, vanim ehitus Saaremaal. Kiriku ehitamist alustati varsti pärast saarlaste alistamist XIII sajandil. Torn on ehitatud tunduvalt hiljem, XVIII sajandi keskel. Kirik on väärtuslik ehitismälestis. Saaremaa kirikuist on siin ainsana säilinud romaani stiilis portaal. Huvipakkuv on ka XIII sajandist pärinev kõrge kunstiväärtusega ristimisvaagen, mis on ainulaadsemaid ja vanimaid kogu vabariigis.

Käesoleval ajal on Valjala ümbrus majanduslikult tugevamaid piirkondi Saaremaal, mida põhjustavad suhteliselt head põllu- ja karjamaad. Valjala on üks esimesi elektrifitseeritud keskusi saarel. Siin on rahvamaja, jahuveski ja võitööstus. Neist viimane on asutatud 1912. aastal. Ehitamisel on moodne, vabariigis ainulaadne näidis-juustutööstus, kus hakatakse vooluliinil tootma nn. stepijuustu. Tööstuse plaanitud võimsus on 1200 kg juustu vahetuses. Juba 1963. aastal annab ettevõtte esimese toodangu.

Sõitnud umbes 5 km mööda Veerikule viivat teed, näeme väikest teerada, mis keerab paremale Kuiste külla. Seal asub J. Alase dendraarium, mille Mihkel Ranna tööst innustunud loodusesõber rajas aastail 1933—1937.

Looduskaitse alla võetud puudekogu sisaldab umbes 30 võõrpuuliiki. Väga ilus on Jaapanist pärineva küpresilise — hiibapuu eksemplar. Sahhalini nulg ning mandžuuria saar (üle 10 m kõrge) esindavad Kaug-Ida liigirohket taimestikku. Virgiinia kadakas on oma pärisleviku alal — Põhja-Ameerikas — parim pliiatsipuit. See punase aromaatses puiduga puuke toodi Euroopasse juba 1648. a. Fraseri nulg, mille kodumaa

Valjala kiriku läänefassaad.

jääb Põhja-Ameerika idaossa Alleghany mäestikku, kultiveeritakse Euroopa pinnal aga alles 1811. aastast alates. Sinine elulõng tõuseb ülespoole toe abil.

Nõnda võib siin iga puu kõnelda midagi looduse minevikust ja inimese mõjust väärtuslike liikide levitamisel. Pöördunud dendraariumist tagasi ja läbinud Valjala, jõuame umbes 13 km sõidu järel Masa metsa juures uuesti Kingissepa—Kuivastu teele.

Masa mets iseloomustab kunagi laiemalt levinud Saaremaa metsatüüpe, kus küllalt valdaval kohal on tamm. Siinses puistus tehtud raiumise järel on alles jäänud tihe padrik. Masa metsa kohal keerab kaks teed järsult paremale — esimene endise Kõljala mõisa, praeguse Kõljala aiandussovhoosi keskusse, teine Kaali järve juurde.

Kõljala aiandussovhoos asutati 1960. aastal «Üksmeele» kolhoosi ja Kõljala puukooli baasil. Sovhoosi põhiliseks majandusharuks on loomakasvatus, kõrvalharuks luuviljaliste (ploomid, kirsid) kasvatamine ja sellealane selektsioonitöö.

Sovhoosi kollektiiv on saavutanud lühikese ajaga tähelepanuväärseid tulemusi loomakasvatussaaduste tootmisel. Näiteks müüs sovhoos 1962. a. I kvartalis riigile niisama palju liha kui endine «Üksmeele» kolhoos kogu 1958. a. jooksul. Teraviljasaak tõusis 1958. a. 6 tsentnerilt 13 tsentnerile 1961. a. ja kartulisaak 160 tsentnerile hektarilt.

Sovhoosi kollektiiv on eesrindlik nii töös kui spordis. Majandi kehakultuurikollektiiv on paremaid rajoonis. Teine tee viib Kaali järve juurde, kuhu on peateelt 3 km. Kaali meteoriidikraater ehk järv, nagu teda laiemalt tuntakse, on kogu maailmas ainuke taoline kraater, mis asub asustatud piirkonnas ja kuhu on võimalik kergesti ligi pääseda. Tegelikult on siin tegemist kraatrite grupiga, millest suurema moodustab Kaali järv, väiksemad nn. kuivkraatrid aga asuvad mõnisada meetrit peakraatrist kaugemal.

Kaali järve tekkepõhjuste üle on teadlased minevikus palju vaielnud. Ühed pidasid seda vulkaanilise tekkega järveks, teised karstinähtuseks, kolmandad inimeste

Kaali järv.

kätetööks. Alles 1927. aastal jõudis mäeinsener I. Reinvald pärast põhjalikku uurimistööd järeldusele, et järv on tekkinud gigantse meteoriidi langemisest maapinnale. 1937. aastal leidis I. Reinvald ühest kõrvalkraatrist imepisikesi raudmeteoriidi kilde, mis tõestasid lõplikult teadlase varasemat hüpoteesi. Viimastel aastatel on Kaali kraatreid uurinud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi töötajad. Need uurimised on samuti andnud väärtuslikku materjali nii kraatrite ehituse kui ka nende kujunemise kohta.

Kaali kraatrite vanust hindavad teadlased umbes 4000 aastale.

Järv asub samanimelise koolimaja vahetus läheduses. Seda ümbritsev meteoriidi plahvatusel tekkinud vall ja selle nõlvad on kaetud varjuka metsaga ning muutunud looduslikuks pargiks. Kitsas teerada viib valliharjale, kust avaneb harukordne vaatepilt. Mitme meetri paksused paepangad on hiigeljõuga ülespoole paisatud. Nende vahel on tohutute mõõtmetega katel, mille põhjas helgib vesi. Kraatri sügavus on 16 meetrit, läbimõõt

vallist vallini 110 meetrit. Ümber järve käib varjuline rada suurte puude all.

Järve kaldal asuvas endises Kaali mõisas (praegune koolimaja), elas 1860-ndail aastail tuntud vene maalikunstnik Otto Friedrich Theodor Moeller, kelle maali-
tud V. Gogoli portreed on niipalju kordi reprodutseeritud, et seda on kindlasti näinud iga kirjandushuviline. Kaalis maalis O. F. T. Moeller muuseas oma kuuest pildist koosneva sarja Aleksander Nevski eluloost, kasutades modellideks kohalikke talupoegi.

Kaaliga on tihedalt seotud ka kirjanik Aleksander Antsoni noorusaeg. Juba Sagariste külakooli õpilasena asutas ta siin 1913. a. Saaremaa esimese maa spordiseltsi «Harjutaja».

Kaalist jätkub sõit tulnud teed tagasi suurele Kingissepa—Kuivastu maanteele.

Viis kilomeetrit enne Kingisseppa osutab teeviit paremale Upa külla Aru tallu. Siin asus Saaremaa tööraha ülestõusu ajal 1919. a. 19.—21. veebruarini ülestõusnute peastaap. Upa küla lähistel peeti 21. veebruaril otsustav lahing eesti kodanliku valitsuse karistussalga ja siia koondunud ülestõusnud talupoegade vahel.

Saaremaa tööraha ülestõus, mis puhkes Kuivastu mõisas 16. veebruaril 1919. a., haaras kiiresti kogu saare. Upa külla, mis oli viimane asula enne Kuressaaret, koondati ülestõusnute peajõud linna vallutamiseks. Kuressaarde oli maalt pakku jooksnud hulgaliselt mõisnikke, pastoreid ja teisi töötava rahva kurnajaid. Linna vallutamine oleks tähendanud rahvavõimu kehtestamist kogu Saaremaal. See kavatsus jäi aga teostamata. Kodanliku valitsuse poolt teele saadetud karistussalk, kuhu kuulus 242 tugevasti relvastatud meest, tabas linna vallutamiseks ettevalmistusi tegevaid ülestõusnuid ootamatult. Lühikese lahingu järel sai talupoegade sõjavägi lüüa. Ülestõusnud jätsid lahinguväljale surnutena 93 meest, 70 võeti vangi. Teisel pool linna Kellamäel ja Loodes paiknevad ülestõusnute väed taandusid lahinguta. Ülestõusu saatus oli seega otsustatud. Saarel algas valge terror, mille ohvritest annavad tunnistust ühishauad Kullimäel ja Sepamaa lahe ääres.

Saaremaa töörahva ülestõusus langes üle 250 inimese. See oli rohkem, kui kogu Esimese maailmasõja ajal saarlasi sõjaväljal surma sai.

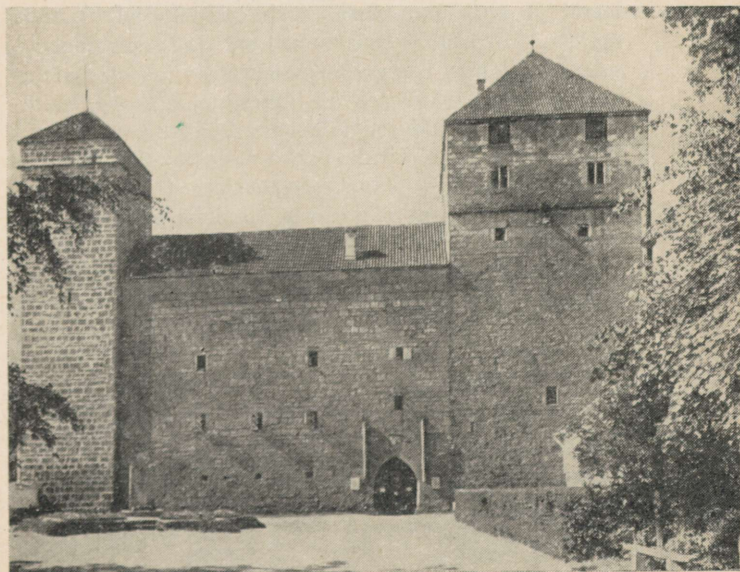
KINGISSEPA LINN

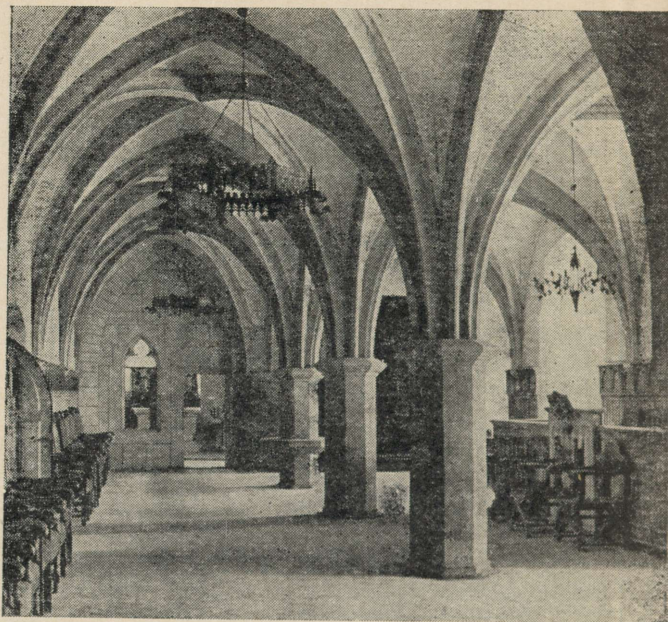
LINNUS (LOSS)

Kingissepa linn, endise nimega Kuressaare, tekkis pärast saarlaste 1343. aasta ülestõusu ehitatud piiskopilinnuse ümber. Linnus säilitab praegugi, eriti mere poolt vaadatuna, oma valitseva positsiooni linna panoraamis. Ainukese tervena säilinud keskaegse kivilinnusena Baltimail on ta Kingissepa linna suurim vaatamisväärsus.

Linnus ehk loss, nagu teda tavaliselt nimetatakse, on Saksa ja Liivi Ordu piirkondades XIV saj. alguseks väljakujunenud konvendihoonetüüpi kindlus, mis ehitati Lääne-Saare piiskopi halduslikuks ning sõjaliseks keskuseks. Ligikaudu 70 aastat ehitatud linnus on põhiplaani ruudukujuline (42,5×42,5 m). Müürid, mis on laotud suurtest tahutud dolomiidiplokkidest, on ligi 3 meetrit paksud ja üle 20 m kõrged. Ainus värav sise-

Kuressaare lossi fassaad.

Kuressaare lossi refektoorium.

hoovi ja sealt linnusesse asub põhjaküljel. Linnus mõjub väljastpoolt suurejooneliselt ja monumentaalselt, ka sõjalises lihtsuses ilusana. Ordulinnustes väljakujunenud tava kohaselt on linnuse teine korrus ehitatud elu- ja esindusruumidena. Läänetiivas asuvad lääniisanda, Saare-Lääne piiskopi eluruumid, lõunatiivas ühisruumid — suur refektoorium (söögisaal) ja kabelkirik, ida- ja põhjatiivas toomhärade söögi- ja magamissaalid. Kolmandal korrusel ja linnuse loode-nurgas asuva suure massiivse kaitsetorni, Sturvolti arvukatel korrustel olid linnuse kaitsemeeskonna ja osalt ka teenindava personali eluruumid. Keldrikorrusel on majandusruumid: köök, keskkütteruumid, kaevuruum ja pesemisruum.

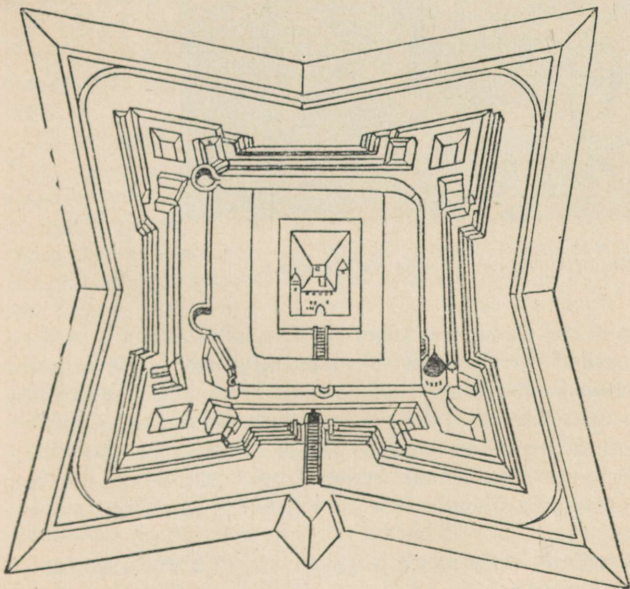
Põhikorruste ruumid on omavahel ühendatud sisehoovi

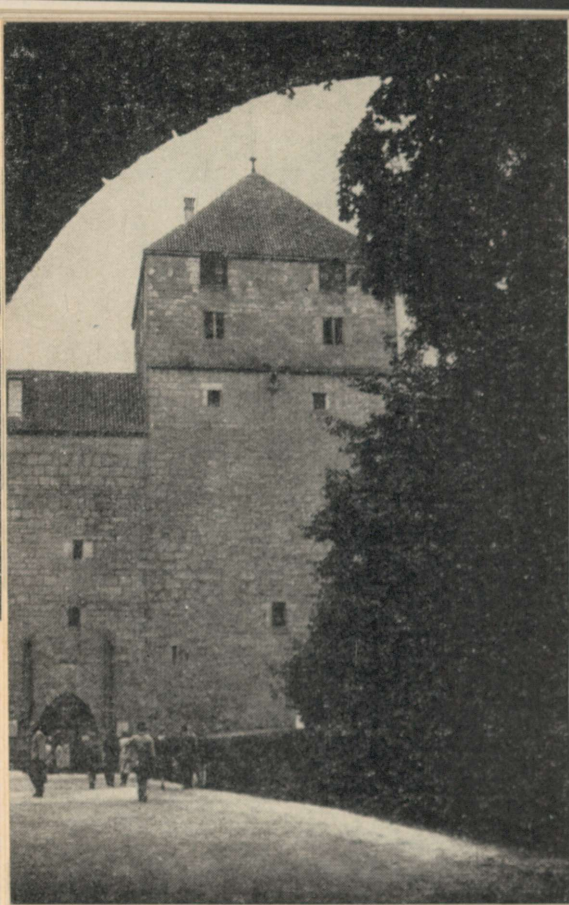
ümbritseva võlvitud koridori ehk nn. ristikäigu kaudu, üksikud korrused omavahel kitsaste müüritreppidega. Omapärane on kirdenurgal asuv väiksem nn. vangitorn ehk «Pikk Hermann». See on eraldatud linnuse muust osast kitsa, kõiki korruseid läbiva šahtiga, kuhu ärklitena ulatuvad käimlad.

Hästi säilinud linnus oma ruumidega loob ilmekamalt kui ükski kirjeldus elava kujutluse keskaegsete lääniisandate elust. Mugavust tänapäevases mõistes on linnuses vähe, pearõhk on julgeoleku tagamisel. Eriti iseloomulik on ses suhtes piiskopi magamistuba, mis teistest ruumidest täiesti eraldatuna sarnaneb pigemini hauakambriga kui eluruumiga.

Ometi on ehituses ka võimas ilu, mis kõneleb vanade ehitusmeistrite oskusest ja kunstimaitsest. Eriti väljendub see pikkades võlvitud ristikäikudes ja refektooriu-

Kuussaare lossi ja bastionide plaan.

Vaade Kuressaare lossile vallivärvast.

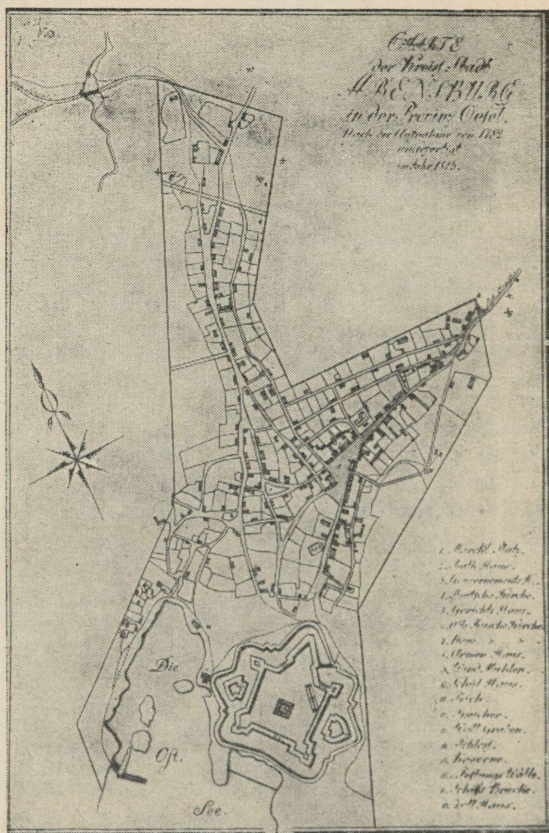
mis, mis on linnuse kõige kaunim ruum. Kaunilt profileeritud roietega võlvistik, mis toetub түsedatele kaheksatahulistele sammastele, saali üldised tasakaalukad proportsioonid ja dekoratiivsete elementide teravalt lõigatud vormid on kooskõlas kogu ehituse range kindlusega. Ruum on ühtaegu lihtne ja pidulik. Refektooriumiga ühenduses olev kabelkirik on kõrge võlvitud ruum. Võlvid hargnevad lehvikukujuliselt kaheksatahuliselt kesksambalt ja ruum tundub seetõttu avarana ja kergena.

VANALINN

Linnuse juurde tekkis varsti alev. Vene-Liivi sõja ajal (1558—1583), kui mandri sadamate kaubandus oli sõja tõttu häiritud ja Kuressaarde pages jõukaid kaupmehi mandri linnadest, kasvas alev ruttu, võttis linna ilme ja saigi 1563. aastal linnuse ja Ida-Saaremaa selleaegselt valitsejalt hertsog Magnuselt linnaõigused. Linn tekkis tõenäoliselt praeguse Tallinna tänava linnusepoolses otsas (end. Lossi tänav) ja kasvas esialgu põhja ja loode suunas. Linna kirik asus Moskva tänava otsa kohal, sadam linnusest loode pool, praeguste V. Kingissepa, Komsomoli ja Suur-Sadama tänava vahel abajas. Kõik tähtsamad teed jooksid kokku nn. Sõrve turule: praegune Moskva tänav tuli kiriku juurest ja jätkus linna Lääne-Saaremaaga ühendava maanteena, praegune Lasteaia tänav viis Ida-Saaremaale suunduvale maanteele, Väike-Sadama tänav tuli sadamast, Suur-Põllu tänav ühendas väljakut Põllu ja Tori külaga. Linn ise aga kasvas edasi peamiselt piki Lääne-Saaremaale viivat teed, Moskva ja Pikka tänavat, sest algselt kuulus linna valdajaile ainult läänepoolne osa Saaremaast ja see moodustaski linna tagamaa.

1570-ndatel aastatel läks ka idapoolne osa Saaremaast Taani valdusse ja hävitati selle keskus Maasilinn. Kuressaare muutus nüüd kogu Saaremaa administratiivseks ja kaubanduslikuks keskuseks ja hakkas kiiresti kasvama. Linna idapoolse tagamaaga ühendava tee osatähtsuse tõusuga kaasnes ka linna kasvamine selles suunas. Taani valitsusaja lõpuks 1645. aastal oli linna asustuslik keskus juba nihkunud oma praegusesse asukohta. Sellest perioodist on säilinud vanadest 17. sajandi hauakividest moodustatud monument toleaegses surnuaias, nüüdses linnapargis, mõned kunstiliselt väheütlevad kroonlühtrid luteri usu kirikus ja linna lääneosa sel ajal väljakujunenud tänavatevõrk. Juba siis oli olemas ka Suursild Kihelkonna maanteel üle Põduste jõe.

17. sajandi I poole jooksul nihkus linna keskus praegusele kohale. 1654.—1670. aastal ehitatud raekoda

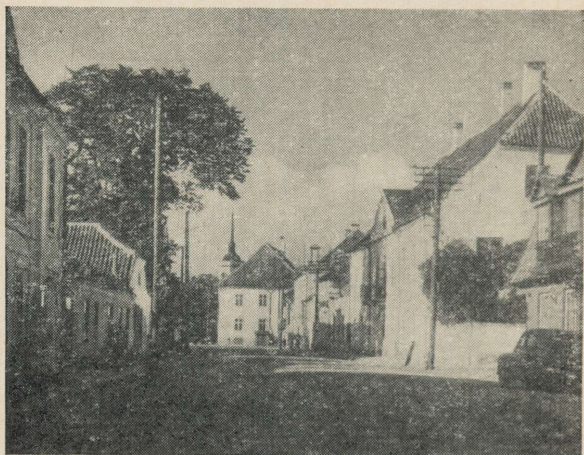
Kingissepa vanalinn 19. sajandi algul.

kauni barokkstiilis portaaliga ja raidkirjaga, raekoja vastas üle väljaku asuv 1663. aastal ehitatud astmelise viiluga linna kaalukoda (Tallinna t. 23) ja neist ida pool asuv luteri usu kirik näitavad, et linna keskväljak oli kavandatud suurejooneliselt. Näib, et väljak sai sel ajal kuju, mis tal on praegugi. Rootsi linnade ehituse ja tulekaitse määrus soodustas tulekindlate kivimajade

ehitamist. Vist selle tõttu ongi järgnevast perioodist säilinud juba rohkem ehitisi. Märkimist väärivad rannait vana sadamalahe ääres praeguses Komsomoli tänavas (nüüd ETKVL-i ladu) ja endine pastoraadihoone l. Mai ja Pioneeri tänava nurgal. Kõige silmapaistvamad ehitismälestised sellest perioodist on aga linnust ümbritsevad vägevad muldvallid ja bastionid ning vallikraav. Vallidel kasvavad nüüd suured puud, vallikraavis pilliroog. Vallide ja dolomiitkvaadritest laotud bastionide algupärane kuju on aga veel täiesti nähtav.

Lõplikult kujunes vanalinn välja 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. Surutuna Kirikumõisa ja Kaarma—Suuremõisa maade vahele, arenes linn teda tagamaaga ühendavate teede suunas nagu kahe püksiharuna, üks suunaga põhja, teine kirdesse. Järelevalve puudumise tõttu paiknesid majad juhuslikult. 18. sajandi lõpul pandi selles suhtes maksma kindel kord. Ühtlasi nõuti tulekindlate kivimajade, eriti aga tulekindlate katuste ehitamist. Nii kujunes välja Kingissepa linnale varem iseloomulik omapärane tänavapilt: munakividega sillutatud tänavad, nende ääres madalad paekivist või puust majad punaste telliskivist katustega; majade vahel valgeks lubjatud kiviaiad. Nüüd on see pilt peatänavatelt kiiresti kadumas, säilib aga veel M. Gorki, 21. Juuni ja osalt Kitsal tänaval.

18. sajandi ja 19. sajandi alguse ehitisi on linnas säilinud veel palju. Enamasti on need paekivist majad klassitsistlikus stiilis. Niisugused on näiteks endine tollihoone ja selle juurde kuuluv «Packhaus» Moskva tänavas, NSV Liidu Riigipanga Osakonna maja, endine kohtumaja ja endine haeskakoda (Haeska mõisnike linnaelamu) Tallinna tänava pargipoolses osas (nr. 14). Kaunimaid ehitisi sellest perioodist on tookordse Liivimaa asekuberneri B. Campenhauseni maja Oktoobri ja Tornu tänava nurgal ning nn. kantsel Tallinna tänavas kultuurimaja vastas. Pärimuse järgi ehitatud see maja linnuse vallide vooderduskividest. Suur kultuurilooline tähtsus on endisel Schmidt kaubakontori aidal Pika tänava alguses, sest seda kasutati hiljem suveteatrina ja siin toimus üks esimesi eestikeelse näitemängu ettekandeid Kuressaares. Sellest perioodist pärinevad ka

Tallinna tänav Kingissepas.

mõlemad kirikud: 1790. aastal ehitatud klassitsistlikus stiilis apostliku õigeusu kirik Tallinna tänava pargipool-
ses otsas ja küll juba 17. sajandil rajatud, kuid pärast
korduvaid põlemisi 1835. aastal praeguse hilisklassit-
sistliku kaju saanud luteri usu kirik. Kirikus on Anse-
küla kirikust siia üle toodud punasest graniidist fan-
tastiliste loomkujutistega ristimiskivi (Ojamaa meistri
töö). Tõenäoliselt veel varasemasse perioodi kuulub
18. sajandi lõpul sõjakooli hooneks olnud ehitis kaalu-
koja tagaõues.

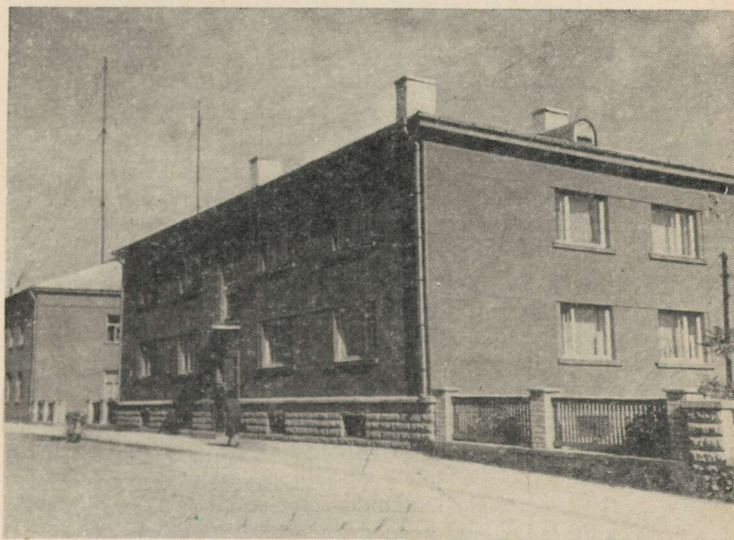
Huvitava kontrasti peatänavatega moodustab umbes
samal ajal väljakujunenud Põlluküla — Suur- ja Väike-
Põllu tänav, kuhu suruti kokku linnast väljatõrjutud
eestlastest saunikud. Paljud sealsetest väikestest puu-
majadest pärinevad 18. sajandi lõpust või 19. sajandi
algusest. Ka tuleb sellesse perioodi arvata linnast 3 kilo-
meetrit eemal Kuivastu maantee lähedal asuv kalmistu
oma klassitsistlike kabelite ja kõrgete massiivsete saare-
maa paekivist plaatidega kaetud krüpthaudadega. Ühte
niisugusesse on maetud Eesti, eriti aga Saaremaa kul-
tuuriloo tuntud J. W. L. Luce.

SUVITUSLINN

Uue arenguetapi ja täiesti uue joone linnapilti tõi linna kujunemine 19. sajandil ülevenemaalise tähtsusega kuurordiks. Selle aluseks oli Kuressaare lahe ja hiljem linna lähedal asuva Suurlahe muda raviomaduste avastamine. 1840. aastal ehitati linnas esimene mudaravila ja 60 aastat hiljem külastas linna igal suvel kuni 3500 suvitajat. Nende jaoks kujunesid välja sootuks teiseilmelised tänavad ja majad.

Esimene mudaravila asus otse mererannas nn. Weise heinamaal, praeguse staadioni lähedal ja kasutas muda samas kõrval asuvast lahest. Kui raviks hakati kasutama Suurlahe muda, toodi mudaravila 1856. aastal üle praegusele asukohale V. Kingissepa tänavas. Madal pikk puuhoone otsafassaadiga tänava poole on säilinud tänaseni. Selle kõrval on säilinud ka 1883. aastal ehitatud «Uus Mudasupeluse asutus». Kolmas, kõige esin-

Uued elamud Kingissepas.

duslikum mudaravila «Roomassaare» on aga sõja ajal hävinud.

Suvitusele arenedes hakati panema rõhku linna kaunistamisele. Oluliseks sammuks oli suurejoonelise pargi rajamine 1861. aastal vana mahajäetud kalmistu kohale. Nüüd on see 100-aastane park üks kaunimaid Eestis. Puude keskmine vanus on siin 100 aastat ja osalt tunduvalt üle selle. Suvituslinnaosa ilme sai sel perioodil ka vana, tõenäoliselt juba enne linna tekkimist eksisteerinud Tori kaluriküla Põduste jõe suudmes. Huvitava ajaloolise kontrasti moodustavad siin üksikud säilinud külatüüpi roogkatustega mantelkorstnatega kalurimajad.

Uue tänava rajamisega olid linna territoriaalsed varud ammendatud. Edasi sai linn kasvada juba ainult Saaremaa rüütelkonnale kuuluvale Kaarma Suuremõisa maa-alale. Sinna rajatigi paralleelselt Uue tänavaga praegused K. Marxi ja Nõukogude tänav. K. Marxi tänav kujunes välja peaaegu samasuguseks kui Uus (V. I. Lenini) tänav, siiski mõnede alevile iseloomulike joontega. Nõukogude tänavas on aga juba üsna rohkesti alevlikku. Iseloomulik linna puhtsuvituskule ilmele on ka 1894. a. ehitatud Roomassaare sadama suunas kasvava Uue-Roomassaare tänava kujunemine suvitustänavaks ilma ühegi sadamateed iseloomustava joonega.

Suventuslinna pilti täiendasid lõbustuskohad. Neist on säilinud 1889. aastal ehitatud kuursaal pargis; «Trinkhalle» mererannas ja «Port Arturi» kohvik üle lahe Looe tammikus on aga hävinud. Tolleaegne jahisadam on nüüd kalasadamaks.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul oli Kingissepal mõningaid tööstuslinna jooni. Praeguste Suur-Sadama ja Komsomoli tänava ääres asunud nahavabrik hävis aga Esimese maailmasõja ajal ja sellest ei ole jäänud nüüd enam midagi. Vabriku rusudega täideti endine sadamalaht «Abajas» ja selle peale on nüüd ehitatud elamud. Abaja tänav läheb põiki üle endise lahe. Vanadest tööstushoonetest on säilinud ainult Viktor Kingissepa vanaisale kuulunud Marientali masinaehitustöökoja lagunenud hooned linnast väljas Pihlta tee ääres.

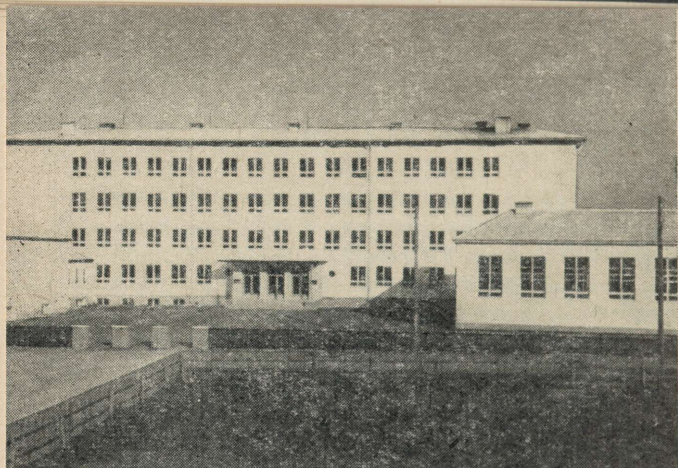
Koht on märkimisväärne Viktor Kingissepa sünnikohana.

Kodanlik periood linna pilti olulisi muutusi ei toonud. Kasv toimus peamiselt kahes suunas. Kagunurgas kasvas edasi suvituslinnaosa Kitzbergi, Nõukogude, Koidu, Kevade, Suve ja Kungla tänava rajoonis. Selle arhitektuur järgib osalt vanu eeskujusid, osalt esineb siin juba moodne laiade akendega, sagedasti poolteisekorruseline elamutüüp. Kehvema rahva «karbiküla» kasvas endise Suuremõisa põllule Orissaare maantee ja Vallimaa tänava vahel. Suurematest uusehitustest väärivad tähelepanu moodne koolihoone 21. Juuni tänavas, jahisadam mererannas, eriti aga 1940. aastal valminud linnahaigla, mis oma õnnestunud moodsa fassaadilahendusega jätab valgus- ja õhurikka mulje ning on linna kaunimaid ehitusi.

SOTSIALISMIAJASTU LINN

Seni kidunev linn hakkas nõukogude võimu perioodil kiiresti kasvama. Elanike arv on peaaegu kahekordistunud, ulatudes nüüd 9600-ni. Maju on juurde ehitatud peaaegu niisama palju, kui oli enne sõda. Uued suured linnaosad on tekkinud põhjakirde ja kirdeida suunas. Põhjakirde suunas on täis ehitatud vanalinna harudevahe Vallimaa ja Ojassoo tänava ning Orissaare maantee vahel, endise Kaarma—Suuremõisa maa-alal. Teine suurem uus rajoon on tekkinud sellest ida poole Orissaare ja Pihla tee vahele endise Kudjapäe mõisa maadele. Linn kasvab ka ida suunas.

Nõukogudeaegsed linnaosad erinevad tunduvalt vanematest. Endiste madalate kastmajade asemel domineerivad rõõmsailmelised, enamasti kõrgete katuste ja mansardkorruga, laiade akendega valguseküllased majad. Kõige selgemalt tuleb kontrast esile lääneosa uusehituste rajoonis. Kui pöörata Suur-Põllu tänavalt Kõverale tänavale, jääb paremale sünge massiivne endine linnakoolihoone, kus kodanliku vabariigi perioodil asus Kuressaare merekool. Kõvera tänava vasakul pool on säilinud mõned tüüpilised madalad väikeste

Kingissepa keskkoolihoone.

akendega kastmajad 19. sajandist. Edasi järgneb aga Kõvera tänava selle osa pikendusena uus Vete tänav nägusa aedlinnana. Tänav on huvitav ka selle poolest, et selle rajamine oli ette nähtud juba 19. sajandi algul koostatud linna väljaehitamise plaanis. Et see oleks aga lõiganud läbi Salongklubi park-kopli, jäi tänav rajamata. Kodanlikul ajal oli endine Salongklubi park linnapea heinamaaks mida samuti ei võinud puutada. Nii pidigi linn kasvama talle loomult võõras suunas, praeguste Aia, Vahtra, Vete ja Puškini tänava kohal laiusid aga heinamaad.

Kodanlikuaegne Kuressaare oli põhiliselt ühekorruseline. Suuremad majad hävisid enamasti Suure Isamaasõja ajal. Nõukogude Kingissepp hakkab ikka rohkem kasvama kõrgusse. Kohe sõja järel ehitasid elanikud ühiselt üles Kingissepa elektrijaama Moskva tänavas (kohal, kus varem asus Salongklubi) ja taastati 18. sajandil kohtuhooneks ehitatud suur hoone Tallinna t. 37. Viimase nelja aasta jooksul on ekspluatatsiooni antud üle 10 suure elamu ja 1961/62. õppeaastaks valmis uus neljakorruseline keskkoolihoone. Tähelepanu vääriavad uued tööstushooned: kalakombinaat Toris ja «Eesti Põllumajandustehnika» Kingissepa rajooni osakonna hoonete kompleks Orissaare maantee ääres. Paljud

endised väikesed tööstushooned on rekonstrueeritud. Tööstuse osatähtsus linna elus tõuseb pidevalt. Väljaehitamisel on Saaremaa Piimatoodete Kombinaat, kus hakatakse valmistama kõiki piimasaadusi koguses, mis täielikult katab Saaremaa vajaduse. Mööblitööstusel on valmimas juurdeehitis, mis võimaldab tõsta toodangu kahekordseks. Vastavalt tootmistegevuse kasvule ja elanike kasvavatele vajadustele kerkivad teised ehitised: valmis 100 kohaga lastesõim-aed, hakatakse ehitama moodsat kolmekorruselist kaubamaja, kahekorruselist teenustööde paviljoni, moodsat ruumikat kultuurimaja; ühistöö abil rajatakse lauluväljakut.

Praegu on Kingissepas 2 keskkooli ja töölisnoorte keskkool, 8-klassiline kool, algkool, maakutsekool, laste muusikakool, laste spordikool. Õppetöö on viidud ühte vahetusse. Laste muusikakool on palju kaasa aidanud muusikalise hariduse edendamisele ja tõstnud uuele, kõrgemale tasemele ka muusikalise isetegevuse rajoonis; spordikooli töötulemusi on eriti selgesti demonstreerinud Kingissepa noorte võrkpallimeeskonnad võitudega vabariiklikus ja isegi üleliidulises ulatuses. Spordi arengule on andnud hoogu staadioni ehitamine mere äärde ja eelsoojendusega ujula ehitamine Kingissepa elektrijaama juurde.

On valminud projekt suure kolhoosidevahelise mudaravila ehitamiseks linnahaigla juurde. Samal ajal on alanud tööd linna heakorrastuse tõstmiseks, linna parkide ja mereranna ilu taastamiseks ja edasiarendamiseks. Tänavu möödub 400 aastat sellest, kui Kuresaare sai linnaõiguse, seda tahetakse tähistada Kingissepale uue, korrastatuma ja nägusama ilme andmisega.

MUSEUMID JA MONUMENDID

Kingissepa linnas on 2 muuseumi — Saaremaa Koduloomuuseum ja Viktor Kingissepa majamuuseum.

Saaremaa Koduloomuuseum asub vanas piiskopilinnuses ja on üks vanemaid ja suuremaid Eesti NSV-s. Muuseumi ekspositsioon on üles ehitatud nii, et ta annaks võimalikult tervikliku pildi Saaremaast, selle

loodusest, minevikust, olevikust ja tulevikust. Kes vaatab muuseumi enne ekskursiooni ümber Saaremaa, saab siit nagu juhendeid selleks, mida vaadata ja millele eriti tähelepanu pöörata; kes külastab muuseumi hiljem, kinnitab ja täiendab sellega oma muljeid.

Rikkalik on muuseumi loodusteaduste osakond, mis annab süstemaatilise ülevaate Saaremaa loodusest ja selle omapärasest. Zooloogilised väljapanekud on esitatud biogruppidena vastava maastiku taustal. Hea ülevaade on antud Saaremaa geoloogiast ja rikkalikust paleontoloogilisest faunast eksponeeritud kivististe kogu näol. Tähelepanu väärivad siin suurte vähk-skorpionide jäänused, mida seni on leitud ainult Saaremaa lademetest. Botaanikaalastes väljapanekutes on muu hulgas esitatud Saaremaa haruldased taimed: jugapuu, luuderohi, tuhkpihlakas jt.

Ajaloo-osakonna ekspositsioon annab ülevaate Saaremaa minevikust. Rohkearvuliselt on esitatud arheoloogilisi leide. Feodalismiperioodi eksponaatidest väärib eriti tähelepanu häbipakk, mis on siia toodud Valjala kirikust. Rikkalik, kuigi mitte täielik on etnograafiaalane väljapanek. Siin väärivad eriti tähelepanu rohked puutööd, Saaremaa kihelkondade värvirõõmsad rahvarõivad ja Ruhnu hülgeküttide varustuse väljapanekud. Kapitalismiajastu eksponaatide hulgas paistab eriti silma hoburehepeksumasin kohalikust väikesest masinavabrikust. Rohkesti materjale on esitatud ka revolutsioonilisest liikumisest Saaremaal; eri stend on pühendatud Saaremaa 1919. a. ülestõusule.

Avaras saalis on antud ülevaade Saaremaa tänapäevast. Esitatud on materjalid Eestis esimese, V. Kingissepa nimelise kolhoosi asutamisest Saaremaal, tööstustoodangu näiteid, kalanduse suurpüüniste mudeleid, kohalike leiutajate poolt väljatöötatud kalavastuvõtu automaatliini makett jm.

V. Kingissepa majamuuseum asub V. Kingissepa tänavas väikeses mansardkorrusega majas, kus V. Kingissepp veetis oma lapsepõlve- ja noorusaastad. Muuseum asutati 1948. aastal. Siia on koondatud palju väärtuslikke materjale väljapaistva revolutsioonäri elu ja tegevuse kohta. Majamuuseumi kõige tähtsama osa

Viktor Kingissepa majamuuseum.

moodustab väike pööningutuba, mis on taastatud täpselt sellisena, nagu ta oli siis, kui Viktor Kingissepp siin õpilasena elas. Alumise korruse väikestes tubades on dokumentide, raamatute, diagrammide ja üksikute memoriaalesemetega näidatud kogu V. Kingissepa elu- ja võitlustee.

Mälestusmärke ei ole Kingissepas palju. Lossi õues on Suures Isamaasõjas langenute mälestussammas, pargis Lenini tänava alguse kohal Nõukogude Liidu kangelase V. Dejevi mälestusobelisk. Linnuse kõrvalbastionil «Väikesel Linnapeal» on kangelaste kalmistu lihtsa mälestusmärgiga ja Roomassaare karjamaal, Kullimäel — pärast Saaremaa 1919. aasta ülestõusu hukatud ülestõusnute mälestussammas. Mälestusmärgid on kõik lihtsad ja tagasihoidlikud väliselt vormilt, suured aga sisult.

Kalmistule on maetud «Saaremaa Juttoramatu» autor J. W. L. Luce, Saaremaa laulukooride liikumise ja laulupidude algataja M. Körber, graafik ja litograaf,

Saaremaa rahvatüüpide albumi autor F. S. Stern, folklorist ning ajaloolane V. B. Holzmayer ja leepra uurija prof. A. Paldrock. Kaarma dolomiidist valmistatud monumendid on kohaliku kiviraiekunsti näidised.

Paljud majad Kingissepas äratavad mälestusi ja meenutavad suuri nimesid Eesti kultuuriloost. Pikk t. 56 asub maja, mille ehitas ja milles elas J. W. L. Luce. Samas lähedal Kolhoosi tänavas on Martin Körberi maja. Pikas tänavas asub ka endise Kuressaare gümnaasiumi hoone (praegune 8-kl. kool), kus on õppinud Viktor Kingissepp, Villem Ridala, Johannes Aavik, Aadu Hint, Debora Vaarandi, Aira Kaal, õpetanud Jakob Hurt, Aleksander Antson ja mitmed teised eesti kirjandus- ja kultuuriloos tuntud isikud. Endises linnakoolis Suur-Põllu tänavas õppis helilooja Peeter Süda, V. Kingissepa tänavas V. Kingissepa majamuuseumi kõrval kahekordses majas elas Aleksander Antson.

Tuntud kirjanikud ja kultuuritegelased on veetnud Kingissepas ühe või mitu suve. 1885. a. viibis siin Lydia Koidula; maja, milles ta elas, on säilinud. Alles on ka maja 1. Mai tänavas, kus asus C. Assafrey trükikoda ja trükiti L. Koidula esimene luuletuskogu «Vaino lilled». 1886—1888 suvitas Kuressaares ja elas Turu tänavas apteegi majas tuntud vene kirjanik N. S. Leskov. Suvitanud on siin ka August Kitzberg, Mait Metsanurk, Jakob Mändmets ja mitmed teised.

LOODUS

Kingissepa linn ja ta lähem ümbrus annab küllalt ilmeka pildi Saaremaa looduse omapärasest. Lõunast piirab linna järk-järgult madalduv ja ummistuv laht Laiamadala laiuga selle suudmes. Kagus laiub Roomassaare karjamaa nii kehva kruusapinnaga, et kadakaski sellel endisel merepõhjal kasvada ei taha. Kirdes on põllud ja siis kalmistu lähedal tüüpiline Saaremaa sarapuukarjamaa, kus heal aastal võib korjata pähkleid lehtede langemiseni. Läänes, üle Pöduste

Kingissepa linnahaigla.

jõe asub Loode karjamaa — Saaremaa kadakase karjamaa tüüpiline näide. Põhjas on kidura taimekasvuga kuivanud merelaht, läänes Loode karjamaal järveks muutunud Linnulaht, naerukajakate kaitsepiirkond, ja samas üle tee samuti merest järveks eraldunud Suurlaht, mille põhjas on Kuressaare tervismuda ammendamatud varud.

See on pilt kehvast Saaremaast. Linnast edelas asub aga lopsakas Loode tammik rohkete metsõunapuudega tammede all ja liigirikka põõsa- ja rohurindega. Viimases on mitmeid huvitavaid harva esinevaid taimi, nende hulgas mitu käpaliste liiki.

Saaremaa pehmema merelise kliima tõttu kasvavad lossipargis hästi mitmed võõrpuuliigid. Pargi keskväljakul on kohalike elanike poolt «Suure puu» nime all tuntud kolmeharuline 30 m kõrge kanada pappel. Tüve läbimõõt on sellel hiiglasel 1,75 m, hargnemiskohas koguni umbes 3 m. Kuulsad on pargis ja lossi hoovis kasvavad harilikud pöögid. Neist siinseis tingimuses viljuvaist ilusa süüga puudest on suurim umbes 24 m kõrge ning 60-sentimeetrise tüveläbimõõduga. Pargis kasvab vabariigi suurim põldvahtra eksemplar (kõrgus 14 m, diameeter 40 cm), mis mandril on enamasti ainult põõsakujuline. Rohkesti on aedades ilusaid külmakindlaid valgeid akaatsiaid. Kingissepa

aedades leidub ka valgeid mooruspuid, mida levitati siin eriti 19. sajandi teisel poolel, kuna kohapeal katsetati siidiussikasvatusega. Igasse aiaauku ja kivihunnikusse juurdub must leedripuu, nii et kõik kiviaedadepealsed on õitsemise ajal täis selle suuri valkjaid õiekobaraid ja linn täis selle erilist lõhna. Märkimist väärivad ka ilusad püramiidpaplid rajoonihaigla ees, mustad männid 1. Mai tänava äärsel haljasalal ja mitmed liigid haruldasi ilupõõsaid kalmistul.

Meil haruldastest loomariigi esindajatest on lossi validel hästi kodunenud siia keskajal sissetoodud söödav viinamäetigu. Peaaegu kodustunud on mõned sinikaelpardi perekonnad, kes tulevad koos poegadega lahest vallikraavi väikesse puhastatud ossa ja lasevad siin end meelsasti inimestel sööta. Valged uhked naerukajakad käratsevad sealsamas ja püüavad visatud sööta juba õhus ära näpata.

Veel võiks mainida Tori lähel ja vallikraavi roostikus pesitsevaid vesikanu. Nende pesakonnad püsivad lähel pärast poegade koorumist kuni hilissügiseni.

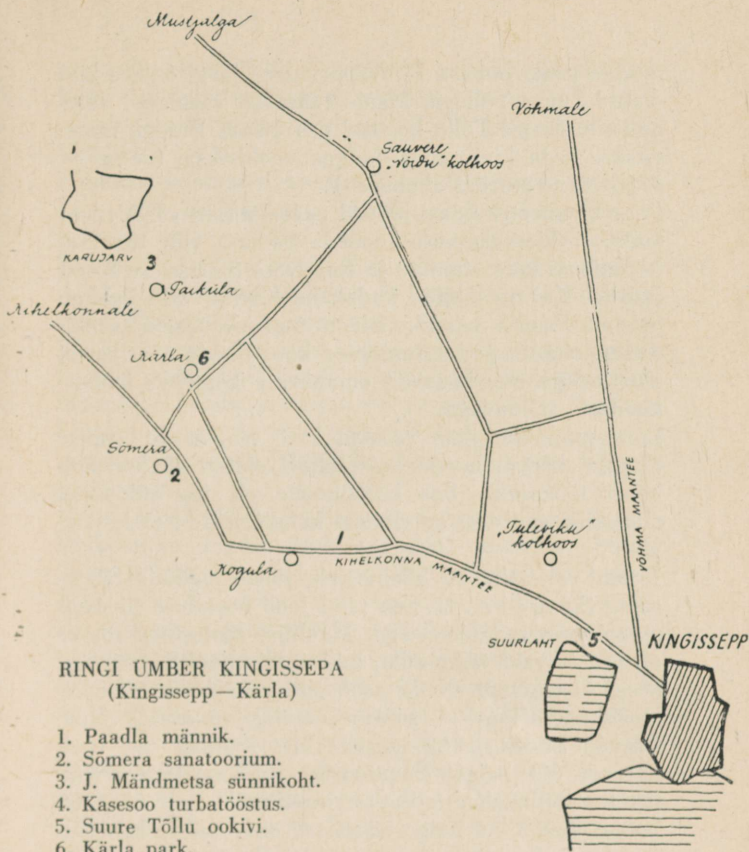
Puistulindude pere on aga märksa liigirikkam ja park ning linnusevallid kajavad tihti linnulaulust. Arvukamad pesitsejad on kuldnokk, hallrästas, metsvint, linavästriik, hall ja must kärbsenäpp, mitmed põõsalinnud, käosulane ja tihased.

RINGI ÜMBER KINGISSEPA

KÄRLA

Turistid jätkavad oma teekonda Kingissepast tavaliselt Sõrve poolsaare suunas. Seejuures jääb paljugi huvitava nägemata nendes linnalähedastes piirkondades, mis ei paikne suuremate teede ääres.

Kingissepa linnast võib sooritada mitmeid lühimatku. Häid võimalusi pakub selleks tihe bussiliinide võrk. Üheks huvitavamaks kujuneb matk Kärla külanõukogusse, kuhu sõidetakse Kingissepast mööda Kihelkonna

Kingissepp—Mustjala 31 km
Kingissepp—Kärla 22 „

Kärla—Karujärv 5 km
Kärla—Sauvere 5 „

maanteed. Linnast väljudes minnakse üle vana, juba 17. sajandi allikais mainitud Suuresilla, millest paremale jäävad Kingissepa lihakombinaadi hooned. Viimastel aastatel on kombinaat põhjalikult rekonstrueeritud ja kujunenud rajooni üheks eesrindlikumaks tööstusettevõtteks, kus kõik põhilised tööd on mehhaniseeritud. Enne viiendat kilomeetriposti paelub vasakut kätt tähelepanu peaaegu mehekõrgune kivi, mis kujult tuletab

meelde peata hobust. Rahvapärimuste järgi on see kivi seotud Suure Tõlluga. Maale tunginud vaenlased raiunud siin Suure Tõllu hobusel pea otsast. Praegu nimeatakse seda kivi rahva hulgas «ookiviks» («oo» — saare-lääne murdes «hobuse»).

Paar kilomeetrit edasi jäävad paremat kätt «Tuleviku» kolhoosi loomakasvatushooned. Samast viib tee kolhoosnikute uute elamute ja Randvere 8-klassilise Kooli juurde. Kui on läbitud kadakane Karida väli, hakkab paistma Paadla männiku siluett, ümberkaudse maastiku tõeline ehe. Sirged männitüved koos tiheda vaarikatest alusrindega moodustavad omapärase kontrasti ümberkaudsete põldudega.

Enne männikut jääb vasakut kätt tee äärde endise Paadla kõrtsi hoone, mis hiljuti ehitati ümber kolhoosi töökojaks. See kõrtsihoone oli üks vähestest, mis säilis endistest arvukatest külakõrtsidest meie päevini.

Jätnud seljataha 18 kilomeetrit, jõuab matkaja Sõmerale. Sõ m e r a . . . See nimi loob kujutluse liivasest maapinnast männimetsaga. Maalilise metsatuka servas oli varem vaid väike küla, mida väljaspool Saaremaad keegi ei teadnud. Nüüd asub siin vabariiklik tuberkuloosisanatoorium — suurim omalaadne asutus Nõukogude Liidus. 1962. aastast alates viibib siin ravil korraga 600 haiget. Sanatoorium on sõna tõsisest mõtest terviselinnake, mille territooriumil asub üle 160 hoone. Iga 3—4 haige käsutuses on omaette kahetoaline korter vannitoa ja muude kõrvalruumidega. Kortrid asuvad uutes majades sihvakate mändide keskel. Ravi- ja teenindava personali käsutuses on nägusad üheperekonnaelamud. Sanatooriumis on ka erirežiimiga keskkool haigetele lastele. Ravi ja õppus käivad siin käsikäes.

Kõige suurem ehe sanatooriumile on aga uhiuus kultuurimaja, mis on suurim rajoonis. Kultuurimajas on 480 istekohaga saal, avar lava, orkestriruum lava ees, moodsa tehnikaga lavaseadeldis, võimla, raamatukogu, uusimad kinoseadmed, puhkeruumid, maitsekad vestibüülid jne. Sõmera sanatoorium aitab kaasa tuberkuloosi täielikule likvideerimisele meie maal lähemate

aastate jooksul. Selle raviasutuse avamine näitab ilmekalt, kui suuri summasid eraldavad partei ja valitsus rahva tervise heaks. See on NLKP programm tege-
likkuses!

Poolteise kilomeetri kaugusel sanatooriumist paremat kätt asub külanõukogu keskus — Kärla. Siin on mitmed ametiasutused, võitööstus, 8-klassiline kool, kauplus. Viimastel aastatel on siia kerkinud mitmed uued väikeelamud. Käralt hargnevad teed Mõnnuste, Pai külla ja Sauveresse.

Kärlal on endisele tuiskliivale rajatud puuderikas ja kaunis park, kus sageli viiakse läbi rahvapidustusi. Mõnus on jalutada varjukatel pargiteedel ja imetleda kõrgete lehtpuude ilu. Omaette maalilise vaatepildi moodustab pargist läbivoolav Kärla jõgi oma kõrgete kallastega.

Kultuurilooliselt on Kärla seotud Suure Tõllu lugude kirjapanija Peeter Süda (Südda) nimega. Peeter Süda sündis 20. veebruaril 1830. aastal Saaremaal Atla vallas Tammiku talus. Ta õppis kodupaiga kihelkonnakoolis, aastast 1847. asus Ansekülasse külakoolmeistriks. Aasta pärast sai sinnasamasse köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks ning 1867. aastal läks Kärle samasse ametisse, kus töötas elu lõpuni (1892. a. dets.). P. Süda oli agar rahvaluulekoguja ja aktiivne ühiskonnategelane. Peale «Suure Tõllu» koostamise, mis oli tema elutöö, edendas ta laulu- ja muusikakultuuri. 1881. aastal asutas ta Kärle puhkpilliorkestri, mis teadaolevail andmeil oli esimene saarlaste «mängukoor».

«Suur Tõll», mille esimene trükk ilmus 1883. a., sisaldab 20 muistendit. Peeter Süda on Tõllu-motiivid liitnud üsna vabalt temaatilisteks peatükkideks ja põiminud vägilasmuistenditesse kohalikku olustikku, etnograafiat ja geograafiat. Seetõttu õhkub teosest tugevasti Saaremaa omapära. Peale «Suure Tõllu» on P. Süda avaldanud trükis pikema laulu «Kerjaja Laulo-poisike» (1864) ja Kärle pasunakoori asutamise heaks väljaantud «Verine jäära pea köie otsas» (1881).

Peeter Süda õpilasena käis Kärle kihelkonnakoolis ka

Vaade Karujärvele.

Jakob Mändmets, kellest kujunes meie realistliku kirjanduse silmapaistvamaid esindajaid. Kärlalt suundubki matkaja teekond Pai külla. Siin Suurepere talus asub J. Mändmetsa sünnikoht, kus elavad praegugi tema sugulased. Suurepere vana elumaja, kus kirjanik sündis, ei kasutata juba pool sajandit elamuna. Selles vanas talutares seadis kirjaniku isa põlema esimest õlilampi Pai külas. Siin toimus üürrike võitlus valguse ja pimeduse vahel, mis on nii meeleolukalt kirja pandud jutustuses «Kui valgus tuli».

Küla ümbruses matkates selguvad meile kirjaniku suure loodusearmastuse põhjused. Maastik on siin tõesti kaunis. Majade ümber on suured viljapuuaiad, mille intensiivne rajamine algas 19. sajandi algul. Küla taga kerkib kõrge okasmets, mille sinendav müür on meeldejäädvalt maalitud paljudes Mändmetsa jutustustes, mille kohin nagu kostaks kirjaniku mitmete teoste lehekülgedelt. Paar kilomeetrit läände jääb Saaremaa Pühajärv — Karujärv (Järvemetsa järv) oma saartega.

«Kui kuidagi juhtun leidma vaba aega, siis ruttan sind vaatama, mu kodukoha järv,» ütleb Mändmets laastus

«Järv». Ja tõesti, Karujärve äärde tahaks alati tagasi tulla. Järvekaldad on kaetud kõrge metsaga, liivane rand ja põhi meelitab palavail suvepäevil suplema, varasel hommikutunnil tunned aga rõõmu lootsiku liuglemisest tasasel veepinnal. Ja koos Jakob Mändmetsaga ütleme järve kohta:

«Aastate vältel on ta jäänud karvapealt selleksamaks. Needsamad käärud, needsamad saared. Niisama hulgub nuuskiv kajak ta pinnal ja silmitseb hoolega vett. Ainult seda võiks märgata, et kallaste mets on muutunud vahest kõrgemaks ja suursugusemaks, ja selleläbi omandab järv rohkemal moodsul härrandlikkust ja mehelikkust.»

Karujärve pindala on 3,28 km², sellest saarte pindala 12 ha, järve pikkus 2,8 ja laius 2,2 km. Suurim sügavus on 5,5 meetrit.

Paiküla maile maanteest põhja poole jääb ka uhke korbalõhine vana tamm, mis on looduskaitse all.

Tagasi tulles Kärlale võib jätkata teekonda läbi Jõempa Sauveresse, kus asuvad «Võidu» kolhoosi keskus ja Kasesoo turbatööstus. Viimane on läbi teinud kiire arengutee. Kui veel 4--5 aastat tagasi oli Kasesoo turbarabas tööle üle 130 inimese, kes töötasid käsitsi, siis nüüd teevad masinatega sellesama töö ära 15—20 inimest. Võimas ekskavaator ammutab karjäärast turbamassi ja annab selle edasi pressimismasinasse. Sealt läheb pruun taigen edasi lintimismasinasse. See sõidab omakorda üle kuivatusväljaku ja jätab maapinnale rea läikivaid pätsikesi.

Koos töötingimustega on paranenud ka töötajate elutingimused. Varematal aastatel tuli turbatööstuse töolistel otsida endale peavarju ümberkaudsetest küladest, nüüd on aga Kasesoosse kerkinud väike töölisasula mugavate korterite ja klubiga.

K A A R M A

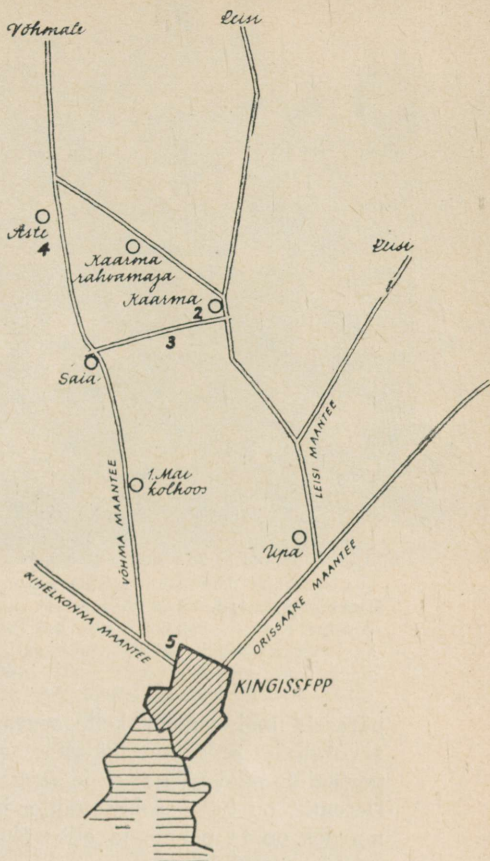
Tutvumiseks Kaarma külanõukoguga võib Kingissepast lahkuda Kingissepa—Võhma maanteed kaudu. Enne kuuendat kilomeetriposti juhatab teeviit «Esimese Mai» kolhoosi kontorisse, veidi edasi jäävad paremat kätt kolhoosi loomalaudad.

Kodanliku võimu perioodil andsid Pähkla, Saia ja teised siitkandi külad hulgaliselt kraavihalle ja ehitustöölisi, kes käisid mandrilt tööd otsimas.

Tänapäeval jätkub kodukolhoosis tööd kõigile. Juba mitmendat aastat on «Esimese Mai» kolhoos parimaid rajoonis. Nii saavutas kolhoos loomakasvatussaaduste tootmise osas 1960. a. töötulemuste eest vabariigis hinnatava teise koha. Kolhoosi kollektiiv asus esimesena rajooni ühismajandeist võitlema tervikuna kommunistliku töö kollektiivi nimetuse eest.

Kümnenda kilomeetriposti juurest keerab tee paremale, Kaarma dolomiiditööstusse. Enne aga, kui kiviraiujatele külla sõita, suundume Kingissepa—Võhma maanteed mööda veel paar kilomeetrit edasi Aste asulasse. Endisest väikesest Aste külast on viimastel aastatel kasvanud suur, kahe- ja kolmekorruseliste hoonetega heakorrastatud asula. Nüüd on Aste tuntud kogu vabariigis: 1962. aastal alustas siin tööd Tallinna Juveelitehase metalltoodete osakond, kus hakati valmistama melhior- ja uushõbetooteid. Kokku töötab siin üle 300 saarlase. Tööliste käsutuses on mugavad korterid keskkütte ja veevarustusega. 1961/62. õppeaastal avati siin 8-klassiline kool.

Astest pöördume tagasi Kingissepa poole ja keerame vasakule, et tutvuda Kaarma dolomiiditööstusega. Matkajale hakkavad kohe silma valged kiviplaadid. See ongi Kaarma dolomiitkivi, kuulus «saaremaa marmor», mida tuntakse kogu vabariigis ja väljaspool selle piiri. Dolomiidist on ehitatud ajalooline Kuressaare piiskopiloss, selle kiviga on vooderdatud mitmed majad Kingissepas, Tallinnas, Leningradis, Riias ja mujal. Viimasel ajal on tööstus täitnud edukalt sellised tellimised, nagu 1918. a. Jääretkest osavõtjate mälestusobeliski detailid, Eesti Laskurkorpuse langenud sõja-

RINGI ÜMBER KINGISSEPA
(Kingissepp—Kaarma)

1. Kaarma maalin.	3. Kaarma paemurrud.
2. Kaarma kirik ja surnu-
aed.	4. Tallinna juvelitehase
metalltoodete osakond
	5. Kingissepa lihakombinaat.

Kingissepp—Saia	10 km	Aste—Kaarma	6 km
Saia—Aste	4 „	Saia—Kaarma	5 „
Saia—Paemurrud	2 „		

meeste mälestussammas Velikije Lukis ja palju muud. Kaarma kandi mehed on dolomiiti murdnud alates XIV sajandist, siit on sirgunud terved põlvkonnad suure-

Kaarma paemurd.

päraseid meistermehi, kelle osavat kätt võib imetleda arvukate hauaplaatide, mälestussammaste, karniiside ja portaalide näol kõikjal meie vabariigis.

Dolomiit on hästi sobiv töötlemiseks, sest maa seest murdes on ta pehme ja alles õhu ning päikese käes seistes muutub kõvaks.

Viimastel aastatel on ka dolomiidimurdu tunginud tehnika. Endist käsitsitööd asendavad masinad. Masin lõikab karjääris kivi lahti, tõstuk viib selle tsehhi. Siin lõikab mehhaaniline saag kivi plaatideks, millele antakse lõplik kuju frees- ja lihvimispinkidel.

Perspektiivid odava, tugeva ja nägusa ehitusmaterjali tootmise laiendamiseks on Kaarmal avarad. Saaremaal asuvates leiukohtades moodustavad ainuüksi uuritud dolomiidivarud üle 40 miljoni kuupmeetri. Neist varudest realiseeritakse praegu igal aastal ainult umbes üks kümnetuhandik.

Tee viib edasi Kaarma linnusele, kust avaneb meeldejääv vaade ümberkaudsetele põldudele ja metsatukka-

dele. Kaarma linnusel ja tema ümbruses peeti otsusta rad lahingud 1260. ja 1261. aastal ülestõusnud saarlaste ja röövvalutajate vahel. Ent laskem sellest kõnelda Liivimaa vanemal riimkroonikal:

«Vägi kokku tuli siis,
Tee tal üle mere viis,
Kus on kaugel Saaremaa.
Sai seda kohe teada saar. —
Rannast Saaremaale on kaks miili
Orduvägi tuli sinna kiirelt
Ja kohe paistis tuli suur —
Suits tõusis nagu tormituul
Saarlaste maast tema üle käis...
Saar oli hädakisa täis...»

«Palju seal röövsaaki koguti. Sellega pöörasid nad kohe meheväs Kaarmaks nimetatud kindluse ette: ordumeister oli selle nõnda seadnud, et kindluse juurde tuldi pühapäeva vara hommikul. Kui nüüd tuli pühapäev, haaras iga mees oma sõjariistad, nendega tungisid nad kindluse juurde, löödi aga vahvasti sealt tagasi — väga vihased olid kõik saarlased... Saarlastest oli osa kindluse ees surnult maas, aga uuesti seadsid ennast võitluseks need, kes olid kindluses — nad suutsid olla selles hädas küllalt mehised. Nüüd käskis meister, et tuleb kasutada häid kütte. Kütid võtsid vahvasti ammud ja tulid vihasele kindluse ette. Siis kuuldi saarlasi hüüdvat hädakisaga igal pool. Kristlased tõstsid sõjakisa ja tungisid kindlusesse, mis saarlased olid endi ümber ehitanud; selle vallutasid nad jõuga ja löid maha mõlemad, nii noored kui vanad; kes kindluses olid olnud, neist nähti väheseid terveks jäävat.»

Linnuse lähemas naabruses asuvad Kaarma kirik, varemeis pastoraadihoone ja vana ait, mis moodustavad tervikliku arhitektuurilise ansambli. Nagu kinnitavad romaani stiilis raidkaunistused põhjaportaalil ja altari ruumis, on kirik ehitatud hiljemalt XIII sajandi viimasel veerandil. Ühelöövilise võlvitud hoonena püstitatud kirik kaotas hiljem oma võlvid ja oli pikemat aega puitlaega. XV saj. esimesel poolel võlviti kirik uuesti ja jaotati saledate 8-tahuliste piilaritega kaheks kõrgeks lööviks. Nüüd sai kirik ka torni ja seintele toeks uued tugipiilarid. Kiriku portaali kõrval on raidkiri «SE KIRK ON WALMIS SAANUD PETRI PAEWAL 1407.» Raidkirja ümber on olnud palju vaidlusi: ühed on pidanud seda vanimaks säilinud eestlaste kir-

jutatud tekstiks, teised väidavad kirja laadi järgi põhjendatult, et see peab olema hilisem. Aastaarv 1407 sobib ajaliselt ümberehitusaegsete vormide iseloomuga ja peaks tähistama suuremate ümberehitustööde algust. 1961. aastal toimunud uurimistöödel avastati altari ruumi seintel keskaegsete seinamaalingute säilmeid.

Kiriku sisustuse kõige väärtuslikuma osa moodustab kuulsa Lüübeki kunstniku Henning von der Heide valmistatud puunikerdustega altar XV sajandi lõpust. Selle keskosa asub praegu Kuressaare lossi kabelis. Teine puunikerdustega keskaegne kappaltar on tänaseni kirikus, kuid ta on kaotanud oma algse ilme. Altari tiibustel paiknenud 12 apostlikuju on ümber paigutatud uuele altariseinale. Nad pärinevad Lüübekist ja kuuluvad Claus Bergi ning Benedict Dreyeri kunstiringi.

Kiriku altariruumis säilib vana omapärane puunikerdus, legendaarse Joosepi kuju, mille uurijate arvates on valmistanud tuntud Tallinna puunikerdaja Clawes Sittow.

Vana, lammutamisele määratud pastoraadihoone on saanud oma praeguse kuju XVIII sajandil, on aga algupäraselt palju vanem. Väga vana on ka ait.

Rahvapärимuste ja vanemate ajalooliste arvamuste järgi on Kaarmal varem olnud ka klooster.

Kirikust umbes pool kilomeetrit lõuna pool asub Kaarma kalmistu. Kalmistu on ümbritsetud paekivist taraga, üle aia viivad kivist trepiastmed. Haudadel on rohkesti Kaarma dolomiidist sambaid ja monumente — kohalike meistrite kätetöö. Siin võib tutvuda Saaremaa kunstipärase kivitööstuse ajalooga.

Saaremaa kultuuriloos on Kaarmal silmapaistev koht. Aastail 1871—1910 töötas siin Kaarma Õpetajate Seminar, mis 40 aasta jooksul valmistas ette õpetajaid Saaremaa küla- ja kihelkonnakoolidele. Kaarma Õpetajate Seminari võis astuda pärast kihelkonnakooli lõpetamist. Seminar oli tol ajal Saaremaal ainus koht, kus talupoeg võis omandada kihelkonnakoolist kõrgema hariduse, sest Kuressaare gümnaasiumis ei õppinud näiteks 1868. a. ühtegi talupoega, 1876. a. ainult 9, 1881. a. — 12. Õppeajaks seminaris oli algul kolm, hiljem neli aastat. Üldse õppis Kaarma seminaris tema

tegevusaja jooksul 334 poissi, neist sooritas kooliõpetajaeksami 189. Veel praegugi võib Saaremaal kohata selle seminari kasvandikke. Seminari hoone on hävinud.

Kaarma koolimaja läheduses asub 1958. a. 4 meetri paksuse liivakihi ja enam kui 100-aastaste mändide alt väljakaevatud vana ahi. See on näide omaaegsest liivaluidete rändamisest, mis sageli matsid enda alla terved külad.

Vaatamist väärrib Kaarma rahvamaja, mis asub klassitsistlikus stiilis ehitatud endises magasiadas. Huvitav on ka endise Vana-Kaarma mõisa omapärase välistreppiga hoone.

Kaarmalt võib sooritada matka põhja poole Eiklasse, mis on Saaremaa metsa- ja sooderikkamaid alasid.

Tagasiteeks linna kasutage Leisi—Kingissepa maanteed.

PIHTLA

Kolmas marsruut viib linnast Kingissepa—Pihla maanteed kaudu Pühasse.

Linnast väljudes jääb paremat kätt Mariental, kus 24. märtsil 1888. a. sündis silmapaistev revolutsionäär ja eesti töörahva juht Viktor Kingissepp.

Marientali taga lõunas paistab Saaremaale ja Lääne-Eestile nii tüüpiline madal ja kivine Muratsi laht.

Tee on looduslikult ilus, ühel pool sopiline mererand ja teisel pool Kuusiku ja Pihla metsad. Paar kilomeetrit enne külanõukogu keskusse jõudmist keerab väike tee haru vasakule Pihla võitööstusse, mille kollektiivile esimesena Saaremaal omistati kommunistliku töö ettevõtte nimetus.

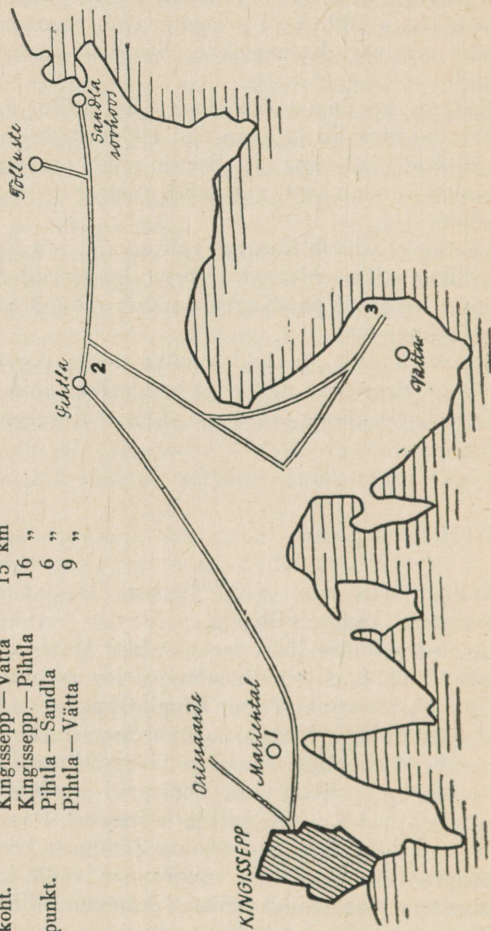
Pihlas asub «Kungla» kolhoos, esmajoones väärrib märkimist täielikult mehhaniseeritud viljakuivati, tõusigade farm ja seemnekasvatus. Viimastel aastatel on kolhoosis ehitatud rida uusi loomalautu. Häid tulemusi on «Kungla» kolhoosil ka taimekasvatuses.

Pihlast viib maantee edasi Sandla sovhoosi, mis on viimastel aastatel suurt edu saavutanud looma-, eriti

RINGI ÜMBER KINGISSEPA
(Kingissepp — Pihla)

1. V. Kingissepa sünnikoht.
2. Püha kirik.
3. Vätta kalavastuvõtupunkt.

Kingissepp — Vätta	15 km
Kingissepp — Pihla	16 "
Pihla — Sandla	6 "
Pihla — Vätta	9 "

seakasvatuses. Huvitav on tutvuda ka sovhoosi karusloomafarmiga.

Sovhoosi keskusest 1 km põhja pool asub Tõlluste. Rahvapärimused nimetavad Tõllustet saarlaste muinaskangelase Suure Tõllu sünnikohaks. Tõlluste koolimaja lähedal asuval kivil võivad praegugi näha Suure Tõllu sõrmejälgi. Nimelt armastanud Suur Tõll sageli sellel kivil istuda, toetudes seejuures kätega kivile. Kangelase suure jõu tõttu jäänud kivi pinnale jäljed, mis on praegugi nähtavad.

Loodusesõpradele pakub huvi Tõlluste koolimaja õuel kasvav tamm, mille iga hinnatakse mitmesaja aastani. Tamm on võetud looduskaitse alla.

Sandlast tagasi tulles keerab tee veidi maad enne 14. sajandil ehitatud Püha kirikut vasakule. See viib meid Vätta poolsaarele. Esimese peatuse võib teha paar kilomeetrit Pihlast eemal asuvas Kuusiku rannas, mis on Saaremaa üks kaunimaid liivarandu.

Metsalagedal ja tuulterohkel Vätta poolsaarel on ammust aega elanud kalamehed, kuid tõeliselt avarad võimalused kalapüügiks on neil avanenud alles nõukogude võimu aastatel. Vätta poolsaarel asutati kalurikolhoos «Vätta Kalur», mis kujunes üheks tugevamaks rajoonis. Esimesena Saaremaal saatis kolhoos 1961. a. sügisel heeringalaeva Atlandile. Kalamajanduse kõrval on Vätal ka arenenud loomakasvatus. Tõunoorloomi eksporditakse isegi välismaale.

Aasta-aastalt on kasvanud Vätta kolhoosnike jõukus. Kalurite kuuteenistus ulatub 200—300 rublani. Loomakasvatajad teenivad üle 100 rubla kuus. Vanematele kolhoosnikutele makstakse pensiooni.

Kalurikolhooside ees seisvad üha suurenevad ülesanded nõuavad väikeste kalurikolhooside ühendamist suurteks majanditeks. 1962. a. algul ühinesid «Vätta Kaluri», «Koduranna» ja «Murdlaine» kalurikolhoos, moodustades uue — «Saare Kaluri» kolhoosi, mille keskus asub Kingissepa linnas. Vätal on nüüd samanimelise kaluribrigaadi keskus.

Vättalt on pärit noor Saaremaa kirjamees Albert Uustulnd, kelle mereainelised näidendid «Traalid udus» ja «Mere peremehed» on leidnud sooja vastuvõtu.

Räimelaadung antakse üle imevpumba abil.

Vätal külastame mehhaniseeritud kalavastuvõtupunkti. Siin asub ka vabariigi moodsamaid maakauplusi. Läbi kadakase rannamaastiku viib maantee jällegi Kingissepa poole.

ABRUKA

Kingissepa mererannast paistab hästi Abruka saare sinetav metsaviir. Ilusa ilmaga seletab silm külamaju ja üle metsa kõrguvat must-valgetriibulist tuletorni. Saarele saab sõita VSÜ «Kalevi» Jahtklubi mootor-

paadiga, mis võtab korraga peale kuni 60 ekskursanti. Tore on sõita piki Loode randa ja jälgida vilkaid kajakaid, kes saadavad paati kuni saareni. Kerge tuule korral saab nn. Loode liinil ka veidike lainet tunda. Linn jääb üha kaugemale ja peagi randub paat Abruka sadamas.

Abruka kuulub Saaremaa-lähedaste suuremate saarte hulka (pindala 10,6 km²) ja asub mööda laevateed umbes 12, Roomassaare sadamast otse 6 km kaugusel linnast. Kohe sadama juures laiub kogu Saaremaale tüüpiline rannakarjamaa, mis oma kidura taimestiku ning klibuse rannikuvööga on suureks kontrastiks eemal laiuvale lopsakale salulehtmetsale. Siin on riiklik botaanilis-zooloogiline keeluala «Abruka saare salulehtmets», pindalaga 103 ha.

Abruka mets on jäänus neist lopsakaist laantest, mis levisid meie maal sooja ning niiske kliimaga nn. atlantilisel perioodil. Ta sarnaneb praeguste Kesk-Euroopa ja Kaukaasia pöögimetsadega. Ainult pöök ise siin puudub, temale on ikkagi ka Abruka liiga karm, kuid saatjad liigid — need on ühised siin Läänemere väikesel meresaaresel ning Gruusia niiske mägiõoru lehtmetsal. Siinse metsa tegi kogu teaduseilmas kuulsaks väljapaistev teadlane professor Th. Lippmaa (1892 — 1943), kes Abruka metsa uurimisel kasutas tema poolt tarvituks võetud nn. sünuuside meetodit, mis võimaldas ka keerukast metsakooslusest anda ilmekat ülevaadet. Asjata ei nimetata üht vana lõhmust saare keskmise tee ääres Lippmaa pärnaks. Just siin asusid hinnatud teadlase mõõteriistad keskkonnatingimuste selgitamiseks.

Selline mets kasvab saarel veel vaid tänu soodsale kliimale ja juba aastaid kestnud metsakaitsele. Lageraie puhul ei taastuks Abruka mets enam kunagi ja seal seni kasvanud niiske lõunamaise lehtpuu asemele ilmuks tõenäoliselt põhja parasvöötmes kasvav kuusk.

Kõige iseloomulikum ja liigirikkam on mets keeluala kõrgemas osas. Siin kasvavad põlised pärnad ja jalakad. Nendega seltsivad haab, pihlakas, saar, kuusk, kohati tamm ja kask. Põõsarsindes kasvab rohkesti sarapuid, mis annavad head pähkliisaaki, viirpuid, hari likku kuslapuud, magesõstart, näsiniint jt. Rohurinne

on lopsakas ja liigirikas. Tooniandva lõhnava varju-
lillega kõrvuti kasvab naat, mitmeaastane seljarohi,
harilik kopsurohi, leseleht, jänese kapsas, sinilill, võsa-
ülane, haruldasem on hammasjuur. Eriti lopsakalt kas-
vavad mitmed sõnajalaliigid. Mainida võiks neist kuuls-
nimeandja Linné auks ristitud kolmis-, naiste- ja
maarjasõnajalga.

Keeluala madalama pinnasega osas (edelas) valitseb
puurindes sanglepp ja saar ning salulehtmets asendub
lodumetsaga. Alustaimestik domineerivad kollane
võhumõök, metstarn, varjutarn, soosõnajalg jt. Lisaks
salulehtmetsa tüüpilistele taimedele kasvab parasniiskel
pinnal terve rida haruldasi taimeliike, nagu koerakäpp,
pisikäpp, uimastav varesputk, roomav akakapsas ja
odalehine tihashain. Eriti tähelepanuväärivad on
alustaimestikis sõnajalatihnikud, mis annavad oma
kõrgusega ja hulgi koos kasvades metsale puutumatul
loodusliku ilme. Seda süvendavad risti-rästi mahalangenud
mitmesuguses suuruses puud, kõikjal rohkesti
levinud samblad ja samblikud. Alatasa kleepuvad näole
ja riitele ämblikuvõrgud. Põõsaaluste rõskusest leiab
aeglasi viinamäetigusid.

Huvitavad on saare niidud ja heinamaad, kus rohkesti
kohtab kauneid orhideid. Palderjani õitseajal meenu-
tab kogu saar suurt lilleaeda. Õite ümber lendleb putu-
kaid ja liblikaid. Eriti rikkalik on sinne putukafauna
ööliblikate poolest.

Rannikul on levinud taimestik, mis talub hästi soolase
merevee mõju. Iseloomulikud liigid on randaster, rand-
teeleht, rand-õisluht ja harvem ka merikapsas. Lindu-
dest võib siin kohata kiivitajat, kalakajakat, rand- ja
jõgitiiru, meriskit ja liivatülli.

Tähelepanu äratavad suured rändrahnud. Üks neist
(rabakivi ümbermõõduga 22,4 m) asub saare lääne-
rannikul maa ja mere piiril, teine (graniitrahn ümber-
mõõduga 17,8 m) on läänerranniku lähedal meres. Kaks
suurt kivi leiame veel Abruka läänerranniku lähedal
oleva Vahase saare idakaldalt. Mõlemad on rabakivid,
kusjuures suurema ja lõunapoolsema mõõtmed on
 $9,6 \times 8,2 \times 5,8$ m, ümbermõõt 31 m; põhjapoolsema —
 $10,8 \times 6,2 \times 4,0$ m, ümbermõõt 29 m.

Rändrahn Abrukal.

Külastamist väärrib ka tuletorn, mis on ehitatud käesoleva sajandi esimesel veerandil pärast vana puutorni mahapõlemist. Selle suitsupitsi meenutava must-valgevöödilise torni tipust avaneb vaade kogu saarele ja seda ümbritsevatele saarekestele.

Saarel asub umbes 100 elanikuga küla, mille elanikud on «Saare Kaluri» kolhoosi Abruکا brigadi liikmed. Tutvumist väärrib just saare elanike töökas tänapäev, mis suuresti erineb kodanliku aja viletsusest. Kalurid elavad jõukat elu. Eks anna sellest tunnistust seegi, et alles hiljuti lõpetas keskkooli kolm Abruکا noort, kaks õpib praegu Tartu Riiklikus Ülikoolis. Varem pole ükski abrukalane oma haridusteel nii kaugele jõudnud. Saar on täielikult elektrifitseeritud ja Saaremaaga on sisse seatud alaline raadio-telefoniside. Siinsete kalameeste kuulsus ulatub kaugele üle väikese saare piiride. Asjata ei räägi abrukalased, et nende lastel olevat juba kohe pärast sündimist aerud hällis, et sõudmist harjutada.

Rahvasuus liigub Abruka saare tekkimise kohta järgmine lugu. Põduste jõe kõrgel kaldal olnud vanal ajal suur kuusemets, mida vaenuaegadel rahvas peidupaigaks kasutanud. Kord samunud Saaremaa muinaskangelane Suur Tõll seda metsa mööda ja silmitsenud üle puude latvade merel olevaid vaenlase laevu. Selles metsas elanud üks kurg, kes oma suuruse ja julmuse poolest rahva seas kuulus olnud. Tõllu nähes aga kokkunud kurg nõnda, et kohe merele lennanud. Tõll kiskunud suure kuuse ühes juurtega maast ja heitnud selle kurele järele. Alles kaugel merel sattunud kuusk kurele pihta ning andnud surmahoobi. Kurg kukkunud merre, millest tekkinudki praegune Abruka saar.

KINGISSEPP — SÕRVE

Kingissepa linnast saab Sõrve maanteele kahest suunast: kas pargi äärest Torist või Suuresillalt. Mõlemal juhul tuleb sõita üle Tori jõe.

Torist algav maantee möödub Loode tammikust, aga Suuresillalt Sõrve suunas kulgev tee läheb läbi kahe kuulsa järve vahelt. Need on endised merelähed ja sellest ka nende nimed: vasakut kätt väike Linnulaht, kus näeme pesitamise ajal palju linde, ja paremat kätt Suurlaht, kus asuvad väärtusliku, kogu Euroopas kuulsa tervismuda rikkused ja kohalike kalasportlaste püügi-
baas.

Maanteed ühinevad peagi Linnulahe taga.

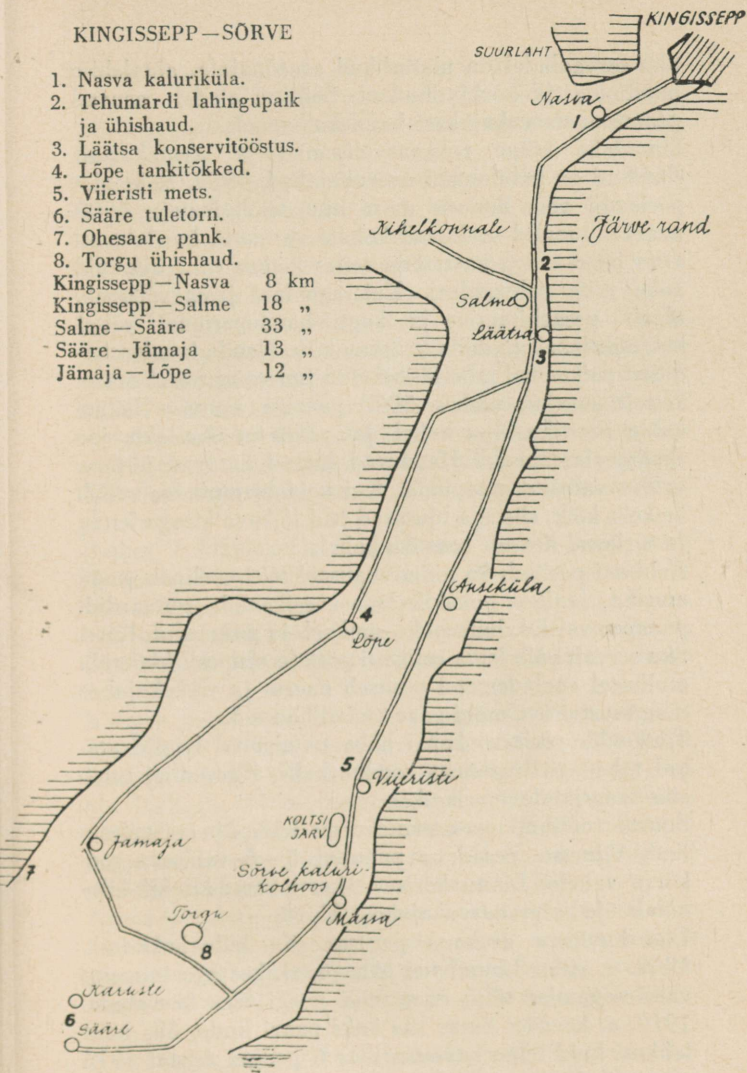
L i n n u l a h t, mis matkaja Tori kaudu Sõrve poole sõites jääb paremat kätt, kuulub vabariikliku alluvusega ornitoloogilise keeluala piirkonda, mille pindala on 335 ha. Keeluala eesmärk on naerukajaka pesitsusala taastamine ja säilitamine, samuti teiste veelindude pesitsusvõimaluste kindlustamine. Kindla keelurežiimi kehtestamine loob võimalusi kühmnokkluide reaklimatiseerimiseks.

Linnulaht on tekkinud merelähedast maapinna aeglase kerkimise teel ja kujutab endast põhja—lõuna suunas väljavenitatud veekogu, mille pikkus on 2 km, keskmise laius 0,5 km ja pindala 1,24 km². Teiste lahtedega on ta ühendatud lühikese ja veevaese Kallaku jõe kaudu. Laht on madalaveeline, mudase põhja ja rikkaliku taimestikuga. Siin leidub kohati lagedat mudaranda, mis eemal muutub madalamuruliseks rannani-

KINGISSEPP — SÖRVE

1. Nasva kaluriküla.
2. Tehumardi lahingupaik ja ühishaud.
3. Läätsa konservitööstus.
4. Lõpe tankitõkked.
5. Viieristi mets.
6. Sääre tuletorn.
7. Ohesaare pank.
8. Torgu ühishaud.

Kingissepp — Nasva	8 km
Kingissepp — Salme	18 „
Salme — Sääre	33 „
Sääre — Jämaja	13 „
Jämaja — Lõpe	12 „

duks ja kaugemal Saaremaale tüüpiliseks loopealseks. Lahe lääne- ja idakalda juures laiuvad aga roostikud. Roostikud levivad ka lahe lõunaosas, kus suuremate rooväljade keskel kasvab kiduraid puisturühmi. Roos-

tiku servaaladel on ulatuslikud soosõnajala, ahtalehise hundinuia- ja kõrkjatihnikud. Sellistel aladel asuvad peamiselt naerukajakate haudekolooniad.

Linnulahe kõige rohkearvulisemad ja lärmakamad elanikud on kahtlemata naerukajakad. 1959. a. haudeperioodil võis lindude arvu hinnata ligikaudu 6000 paarile. Linnud saabuvad kohale varakult, kui laht on alles jääkaanega kaetud ja selles leidub vaid üksikuid auke ning lahvandusi. Kui aga laht jääst vabaneb, algab pesaehitamine ja kogu haudeperioodi vältel kuulduh lahelt lindude kriiskav kisa. Nende haudeasundused paiknevad lahe läänekalda juures ujuvatel saarekestel: suurim, umbes 5000 paariga asundus läänekalda roostiku lõpu kohal ja väikseim Kallaku jõe suudmeala lähedal. Hauduvad linnud katavad ühtlase valeda vaibana maapinda. Kui neid hirmutada, vaikib hetkeks kõik, siis aga tõusevad nad lõikava kisaga lendu ja tiirlevad ärevalt roostiku kohal.

Rohkesti pesitseb ka mitmesuguseid teisi veelinde, nagu mustad, valge nokakilbisega vesikanad, tuttvardid, punapea-vardid, luitsnokk-, sinikael- ja piilpardid. Roostiku servalt võib leida rohkesti püttide ujupesi. Idakalda mullustel roolademetel pesitseb naeru- ja väikekajakas ning mustviies, mõni paar ka hallhanesid.

Tihti võib roostiku kohal näha toitlennul laialisirutatud tiibadega liuglemas roo-loorkulli. Harvemini tuleb siia saagijahile merikotkas.

Suurte rootihnikute asukateks on hüüp- ja rästasroolind. Viimaste pesad on punatud 5—6 vabiseva rookõrre vahele. Linnu kärisev «karre-karre-kiit-kiit-kiit» kõlab üle isegi naerukajakate kisast.

Ühe huvitava asukana pesitses siin kühmnokk-luik. 1909. a. nähti Linnulahel ühte paari, kes aga inimeste vahelesegamise tõttu ei saanud poegi üles kasvatada. 1910. a. kevadel ilmus siia kaks paari linde, üks neist lahkus, kuid teine kasvas üles 6 poega. Aastal 1914 oli siin kaks pesa, neist ühes 6 ja teises 7 muna. Hiljem täheldati siin ühe paari pesitsemist aastatel 1919—1923, 1925 ja 1928. Siis aga katkes haruldase linnu pesitsemine, kuid vahest ilmub ta uuesti kaitsetingimustes.

Rannikul on tavalisteks elanikeks kiivitaja, kalakajakas, meriski, punajalg-tilder, mõne paarina väiketiir ja liivatüll. Loopealse kadakais aga elutsevad sookiur ja talvike.

Kui pojad saavad lennuvõimeliseks, lahkuvad lahelt naerukajakad ja tundub, et elu on siin nüüd täielikult vaikinud. See on aga ekslik arvamus. Lahel peatuvad siis arvukad partide rändesalgad, mõnel kivil istub merikajakas ja toitlennul luusib ringi röövtiir. Vahel harva laskub veele puhkama ka mõni üksik laululuik. Öösiti aga puhkavad lahe roostikes mitmekümnetuhandelised kuldnokaparved. Nende lend lahele algab umbes kella 7—8 ajal õhtul ja soikub päikeseloojangul. Siis kostab roostikust lindude lakkamatu sidin ja vidin. Kui miski juhtub linde hirmutama, kerkib roostiku kohale lindudest nagu suur tume pilv, mis varjab isegi loojuva päikese.

Umbes 7 kilomeetrit Kingissepast Sõrve pool asub Nasva küla. Nimi ise ütleb juba, et tegemist on rannakülaga (nasv = leetseljak, meremadalik). Nasva küla on rajatud kala- ja veerikka Nasva jõe suudmele. Jõgi voolab lahest lahte, täpsemalt Suurlahest Järve lahte.

Kauges minevikus oli Nasva jõgi väin, mis eraldas Saaremaast väikese saarekese või leetseljaku. Maapinna tõusu ja lahtede setteprotsessi tulemusel kasvas see saar aja jooksul, ühines Saaremaaga ning sulges Suur-, Linnu- ja Mullutu lahe suudmed. Need muutusid magedaveelisteks järvedeks, endisest Nasva väinast sai aga kahe kilomeetri pikkune veerikas jõgi.

Nasva jõe alam- ja ülemjooksu veetaseme kõrguse vahe on väga väike, seepärast juhtub sageli, et vesi muutub järvedes korraga soolaseks — tähendab, jõgi on mere-tõusu või tormi tõttu tükk aega jälle tagurpidi voolanud.

Nasva küla kalurid kuuluvad alates 1962. aasta algusest ühe brigaadina «Saare Kaluri» kolhoosi. Enne seda oli siin «Koduranna» kolhoos. Nasva kalurid on Saaremaal tuntud püügimeistrid, eriti osavad on nad seisevnootasid asetama. Ka väiketraalpüük on viimasel ajal levinud.

Kevaditi särje kudemise ajal muutub Nasva ümberkaudsete külade ja eriti linna õngemeeste Mekaks. Neil päevil solistavad «musttuhat» kummikutes meest jões või vibutavad ritva paadist ning sillalt. Ja õngemeeste saak on päris hea.

Nasva jõe suudmest lõunasse hakkab poolsaare Riia lahe poolne rannik tõusma ja moodustab 6—7 km pikkuses ilusa puhtast valgest liivast järsaku. Kõige ilusamate paikade juurde sellel rannal juhatavad maantee ääres olevad looduskaitsemärgiga teeviidad «Järve luited». Siin on kõrge, lõuna poole avatud liivarand, kuhu sõidavad suviti puhkama Kingissepa töötajad. Järve supelrand on seda hinnatavam, et Kingisepas liivarand puudub. On kujunenud traditsiooniks korraldada rannas pioneerilaagreid, noorte suvelaagreid, suvepäevi ja rahvapidusid. Linnast saab Järvele Sõrve suunas sõitvate bussidega, pühapäeviti peavad ühendust eribussid.

Järve luidestik kujutab endast madalaid, nüüd mändidega peaaegu täiesti kinnistunud liivaala. Vastu merd kõrguvad nad 3-meetrise järsakuna. Paljastuvad kihiliselt settinud mereliivad, milles leidub ka suhteliselt hilisaegseid kivistisi.

Huvitavad on luited oma männimetsaga, kus kõrvuti tavalise männiga kasvab üks selle erivorm, nn. luite-mänd. Selle luite- ehk tuulemänni kujule on avaldanud mõju pidevad meretuuled. Mändjala—Järve tuulele avatud luidetel on puu tüvi maadligi surutud, oksad kõverdunud, võra korrapäratu, lai ja okkad tihedasti koos. Luidetel kasvab rohkesti looduskaitse all olevat taime — hallide lehtede ja kollaste õitega mägikilbi-rohtu. See on steppide ilmekas esindaja, mis koos haguheintega siit luiteharjalt aitab meile selgitada kuivalembeste taimeliikide ajalugu sünnimaa looduse arenguloos.

Luiteline kaldapealne ulatub kuni *T e h u m a r d i n i* — legendikuni Riia lahe ääres, millest enne Suurt Isa-maasõda teadsid vähesed.

Kui jõuame välja vaigulõhnalisest Järve metsast Tehumardi kadakaväljale, jääb vasakule meri — Riia laht — ja paremale kahe tee ühinemiskoht. Üks neist tuleb

Tiirimetsa kaudu Lümanda poolt, teine Kangrusselja kaudu Käralt.

Viimast teed mööda tungiski 8. oktoobril 1944. a. Eesti Laskurkorpuse major Milleri väesalk rannaväljale. Tehumardil peeti 8. oktoobri ööl Saaremaa vabastamise kõige yerisem lahing.

Major Milleri väesalga edasiliikumist Sørve poole takistas vaenlase ootamatult tugev vastupanu Tehumardi külas. Fašistid avasid ägeda tule rasketest ja kergetest automaatrelvadest. Edasitungimine muutus äärmiselt raskeks ja siis ootamatult . . . tihe tuli ka selja tagant, linna suunast. Tulistati lähedalt, umbes 300 meetri kauguselt. Et Kingissepast oli iga hetk oodata abiväge — pataljoni jalaväelasi —, muutus olukord äärmiselt segaseks.

Kes olid selja taga?

Sakslased! Äralõigatud fašistide motoriseeritud kolonn tahtis iga hinna eest Sørve läbi murda.

Major Milleri salk asus ringkaitsetesse, enamik relvasuid pöörati selja tagant ilmunud vaenlase ülekaalukale kolonnile. Osa fašistide tanke ja iseliikuvaid suurtükke, mis täiskäigul tulid sülitades vakra väesalga poole kihutasid, hävitati juba esimeste täpsete laskudega. Raketite valgusel nägid võitlejad jooksusammul lähenevaid saksa automaatureid.

Fašistide kolonni meeletlikud rünnakud purunesid vastu nõukogude võitlejate ringkaitset. Pimeduses õnnestus sakslaste kolonni jäänustel siiski tungida otse ringkaitse keskele. Algas käsitsivõitlus, milles kasutati püssikabasid, pusse, kange, labidaid, käsigranaate jne. Sageli oldi rinnutsi koos ja elu ning surma küsimuse lahendas füüsiline jõud või osavus. Pimeduses tunti vastast peamiselt kõne või saksa kiivri iseloomuliku kontuuri järgi, mis oli nähtav öise taeva taustal.

Tehumardi lahinguväljale jäi maha ligi 400 tapetud sakslast, nende vanarauaks muutunud kahurid, mitu tanki, autosid ja rohkem kui 60 kuulipildujat. Väga vähestel vaenlase sõduritest läks korda jõuda Salmel asuvate kaaslasteni.

Tehumardi lahingus langenud nõukogude võitlejad puhkavad kunagise lahinguvälja keskele rajatud kalmistul.

Tehumardi kangelaskalmistu.

Igäühele, kes sõidab Sõrve teel, meenutavad valgete dolomiittahvlite read möödunud sõja ühte koledamat lahingut.

Paremal, veidi edasi endisest teeristist, on ehitatud uus sirge maanteeharu, mis viib Lümandasse. Saaremaa kõverad teed muutuvad iga aastaga laiemaks ja sirgemaks. Vaevalt tunneksid öölahingust osavõtjad enam ka tandrit ennast. Hoolikas käsi on siia kehvale rannapealsele istutanud noore männiku. Kõle ja paljas tuulte jooksumaa, kus kunagi kalurid oma mõrdu tõrvasid ning päikese käes kuivatasid, muutub varsti varjuliseks metsaaluseks vaikse kangelaskalmistuga.

Enne Salme asulat sõidame üle sillast, mis on ehitatud Sõrvemaad Saaremaast eraldavale Salme jõe.

Salme jõe tekkimist seostatakse Saaremaa hiiu Suure Tõllu muistenditega. Rahvasuu räägib järgmist.

Kui Suure Tõllu põline vaenlane Vanapagan nägi vägilast pärast vaenlaste maalt väljakihutamist Sõrves Viieristi mägedel puhkamas, arvas põrguvürst paraja aja olevat vihamehest lahti saada. Ta võttis nõuks Sõrvemaa koos Suure Tõlluga muust Saaremaast eraldada ja merre lükata. Poolsaare kitsamasse kohta vedaski Vanapoiss jalakannaga sügava vao ühest kaldast teise ja pani väikesele Sõrvemaale rinna taha. Aga üks mees äratas Tõllu õigel ajal üles ja viimane saatis mesilased Vanapaganale kallale. Sõrve jäi Saaremaast eraldamata, aga Vanapagana kannajäljest sai Salme jõgi.

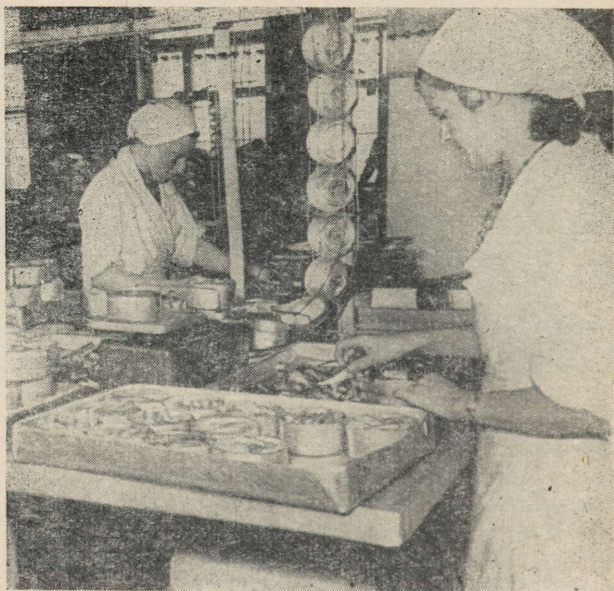
Tegelikkuses oligi Sõrvemaa kauges minevikus omaette saar. Arvatakse, et maapinna reeglipärase tõusu tõttu ühines Sõrve saar Saaremaaga umbes meie ajaarvamise alguses ja laevatatavast salmest — väikesest väinast — sai Salme jõgi. Varem voolas see jõgi poolsaare keskel asuvast Raka järvest mööda endise väina sāngi kahele poole merre: lõunasse Riia lahte ja põhja Läänemerre. Nüüd on nii järv kui jõgi kinni kasvanud. Kohalik kolhoos süvendas silla ja Riia lahe vahel olevat jõeosa. Siin on nüüd kolhoosi kalalaevastiku varjuline sadam tormide ajaks.

Lühikese ajaga kerkis Salme jõe kaldale nägusate elamutega uus Liiva küla, mis on Sõrve kolhoosi uhkus.

1934. aastal kirjutati: suuremaid tööstusettevõtteid peale tuulikute Sõrves ei ole. Tänapäeval räägime Salmest ja Läätsast kui Saaremaa suuremaid tööstuskeskustest. Vasakul pool teed, Salme asula serval, kus kodanlikul ajal hingitsesid väikesed kalasuitsutamishjud, asuvad praegu kalatööstuse hooned. Umbes kilomeeter edasi päris rannajoonel suitsevad uue moodsa sisustusega Läätsa kalakonservitsehhi korstnad. Kümnekond aastat tagasi ei olnud siin ei tööstust ega töölisasulat, mis praegu paremal pool teed iga aastaga laieneb.

Läätsal asub üks Kingissepa Kalakombinaadi tsehhidest. Selle juurde kuulub ka kalavastuvõtupunkt, kuhu toovad oma saagi Riia lähel püügil olnud kalurid. Värske kala toimetatakse punktist kohe tööstusse. Kala saadetakse Läätsale ka teistest Saaremaa kalarandadest (Jaagarahult, Veerelt jm.). Igal hommikul läheb Kingissepa Kalakombinaadi käsutusse keskmiselt 20—40 autobaasi veomasinat. Toormaterjali kadudeta hoidmist pikema aja jooksul võimaldab tööstuse külmutushoone. Läätsa kalatööstuses on 3 tsehhi: konservitsehhi kahe mehhaniseeritud liiniga, preservitsehhi ja kalajahutsehhi. Kõik põhilised tööprotsessid on mehhaniseeritud. Tööstuses valmistatakse sprotte, kalakonserve õlis, tomatid, aedviljaga, kalakotlette ja -pasteeti, mitmesuguseid preserve ja kalajahu.

Saaremaa kalatööstus on oma noorusele vaatamata üht-

Läätsa kalakonservitööstuses.

teist saavutanud. Kalakombinaadi laboratooriumi töötajate valmistatud preservid «Tallinna kilu» said 1961. aastal Moskva näitusel kuldmedali. Tööstuse aastane väljalase on umbes 4 miljonit tingtoosi konserve. Kogu rikkalik toodang transporditakse Läätsalt autodel, laevadel ja lennukil lähematesse ja kaugematesse rajoonidesse. Läätsa konserve võib leida kogu Eesti NSV ja paljude vennasvabariikide kauplustes. Suitsukala laaditakse sageli Kingissepa lennuväljal Tallinna ning sealt edasi Leningradi või Moskvasse suunduvatele lennukitele.

Alates 1960. aasta sügisest on Läätsa konservitööstus V. Kingissepa nim. Keskkooli kalatöötlemise tehnoloogide õppegrupi baasettevõtteks.

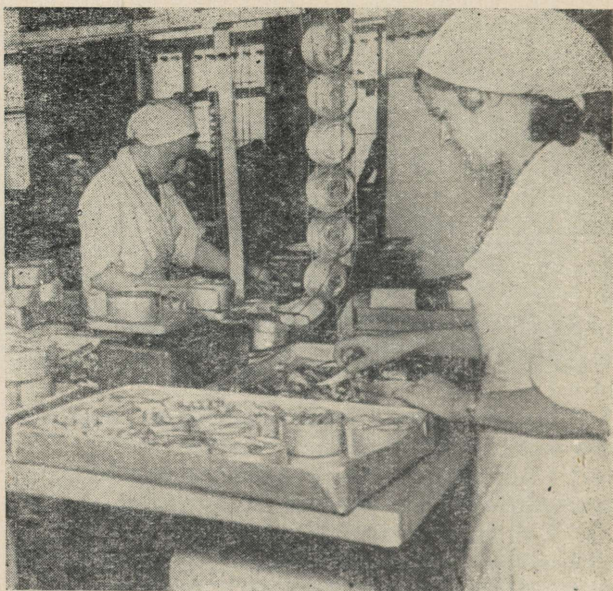
Varematel aastatel kannatas Läätsa tööstus eriti kalapüügi hooajalisuse tõttu. Talviti, kui kalapüük kinni-

külmunud rannavetes rauges, tekkis ettevõttes seiskuid. Tänu traallaevastiku suurenemisele on Läänemere mittekinnikülmuvates osades võimalik saada peaaegu aastaringset saaki.

Kui juba on juttu Saaremaa kalatööstusest, ei saa mööda minna ka püügilaevastikust ja -tingimustest. Kokku on rajoonis praegu 6 suurt kalurikolhoosi ja kolm kalapüügibrigaadi põllumajanduslikes kolhoosides. Enamik kolhoose tegeleb kaldapüügiga. Traallaevad on enamikel kolhoosidel ja «Saare Kaluril» ka üks heeringapüügilaev, mis viibib Atlandil püügil. Kokku oli 1961. aastal rajooni kolhoosidel 22 traallaeva ja nende väljapüük moodustas umbes veerandi kogu rajooni väljapüügist. Peale selle tegeldakse päris edukalt väiketraalpüügiga, eriti Saaremaa idapoolsetes kalurikolhoosides. Kaldapüügibrigaadid ei ole praegu enam täiesti paigalised nagu varematel aegadel. Nad sõidavad teatud aastaegadel mitmetesse kalarikastesse püügikohtadesse rändpüügile. Selliseid rändpüügi piirkondi on arvukalt Saaremaa lõunarannikul, kus peatub sageli kalureid ka vabariigi teiste rajoonide ning Leningradi ja Kaliningradi piirkonna kalurikolhoosidest.

Saaremaa vetes püütakse peamiselt räime, kilu, haugi, säinast, ahvenat, lesta, süga, angerjat, lõhe ja hüljest. Eriti rikkalik on kevaditi räime-, ahvena- ja säinsaak, edukas on suvine angerjapüük Riia lahes ning sügisel saavad väiketraalid ja traalid palju kilu Läänemeres.

Sörvel on küllalt kaalukas osa täita saare kalanduselus. 1961. aastal täitis endine «Sörve Kaluri» kolhoos oma angerjapüügiplaani 200-protsendiliselt. Sörve mehed, eriti Lindmetsa kalurid, on tuntud lestapüügimeistrid. Paar kilomeetrit Salmelt lõuna poole seisame teeristil. Vasakule viiv tee kulgeb mööda Riia lahe randa, parempoolne mööda Läänemere kallast. Siin on ka poolsaare kõige kitsam koht — umbes 2 kilomeetrit merest mereni — meri paistab korraga kahelt poolt. Paremat kätt teeristist jääb nm. Massi nõmm. Siin metsalagendikul korraldati 21. mail 1863. a. üks esimene laulupidusid Eestis — Sörve laulupäev. Esines 50—60 lauljat ja kuulajaid oli umbes 500.

Läätsa kalakonservitööstuses.

teist saavutanud. Kalakombinaadi laboratooriumi töötajate valmistatud preservid «Tallinna kilu» said 1961. aastal Moskva näitusel kuldmedali. Tööstuse aastane väljalase on umbes 4 miljonit tingtoosi konserve. Kogu rikkalik toodang transportitakse Läätsalt autodel, laevadel ja lennukil lähematesse ja kaugematesse rajoonidesse. Läätsa konserve võib leida kogu Eesti NSV ja paljude vennasvabariikide kauplustes. Suitsukala laaditakse sageli Kingissepa lennuväljal Tallinna ning sealt edasi Leningradi või Moskvasse suunduvatele lennukitele.

Alates 1960. aasta sügisest on Läätsa konservitööstus V. Kingissepa nim. Keskkooli kalatöötlemise tehnoloogide õppegrupi baasettevõtteks.

Varematel aastatel kannatas Läätsa tööstus eriti kalapüügi hooajalisuse tõttu. Talviti, kui kalapüük kinni-

külmunud rannavetes rauges, tekkis ettevõttes seiskuid. Tänu traallaevastiku suurenemisele on Läänemere mittekinnikülmuvates osades võimalik saada peaaegu aastaringset saaki.

Kui juba on juttu Saaremaa kalatööstusest, ei saa mööda minna ka püügilaevastikust ja -tingimustest. Kokku on rajoonis praegu 6 suurt kalurikolhoosi ja kolm kalapüügibrigaadi põllumajanduslikes kolhoosides. Enamik kolhoose tegeleb kaldapüügiga. Traallaevad on enamikel kolhoosidel ja «Saare Kaluril» ka üks heeringapüügilaev, mis viibib Atlandil püügil. Kokku oli 1961. aastal rajooni kolhoosidel 22 traallaeva ja nende väljapüük moodustas umbes veerandi kogu rajooni väljapüügist. Peale selle tegeldakse päris edukalt väiketraalpüügiga, eriti Saaremaa idapoolsetes kalurikolhoosides. Kaldapüügibrigaadid ei ole praegu enam täiesti paigalised nagu varematel aegadel. Nad sõidavad teatud aastaegadel mitmetesse kalarikastesse püügikohtadesse rändpüügile. Selliseid rändpüügi piirkondi on arvukalt Saaremaa lõunarannikul, kus peatub sageli kalureid ka vabariigi teiste rajoonide ning Leningradi ja Kaliningradi piirkonna kalurikolhoosidest.

Saaremaa vetes püütakse peamiselt räime, kilu, haugi, säinast, ahvenat, lesta, siiga, angerjat, lõhe ja hüljest. Eriti rikkalik on kevaditi räime-, ahvena- ja säinsaak, edukas on suvine angerjapüük Riia lahes ning sügisel saavad väiketraalid ja traalid palju kilu Läänemeres.

Sõrvel on küllalt kaalukas osa täita saare kalanduselus. 1961. aastal täitis endine «Sõrve Kaluri» kolhoos oma angerjapüügiplaani 200-protsendiliselt. Sõrve mehed, eriti Lindmetsa kalurid, on tuntud lestapüügimeistrid. Paar kilomeetrit Salmelt lõuna poole seisame teeristil. Vasakule viiv tee kulgeb mööda Riia lahe randa, parempoolne mööda Läänemere kallast. Siin on ka poolsaare kõige kitsam koht — umbes 2 kilomeetrit merest mereni — meri paistab korruga kahelt poolt. Paremat kätt teeristist jääb nn. Massi nõmm. Siin metsalagendikul korraldati 21. mail 1863. a. üks esimene laulupidusid Eestis — Sõrve laulupäev. Esines 50—60 lauljat ja kuulajaid oli umbes 500.

Sõrve laulupidude ja kooride organiseerijaks oli selleaegne Anseküla kirikuõpetaja Martin Körber. Talle aitas kaasa Saaremaa kirjamees Peeter Süda — Tõllulugude koguja, kes oli Ansekülas köstriks-koolmeistriks. Martin Körberit nimetatakse Sõrve laulikuks. Talle kuuluvad eestikeelsete laulude kogumikud «Saaremaa löoke» (1862), «Laulud Sõrve maalt» I ja II jagu (1863) ja «Saaremaa kuldnokk» (1879). Nendes on hulgaliselt ka kohalike sõrvelaste poolt loodud laule. Körberit meenutas Sõrve rahvale tema poolt rändluidetele rajatud ilus Anseküla männik. 1944. a. sügisel saagisid hitlerlased kogu kõrge metsatuka maha. Uus rajatud mets on juba üsna kõrgeks sirgunud.

Sõrve kunagise «lauluväljaku» juurest algab see osa poolsaarest, mis 1944. a. sügisel Sõrve vabastamise lahingute ajal poolteist kuud vappus sõjamüüri all.

Sakslased hoidsid maksku mis maksab poolsaart ja nimetasid seda «Irbeni kilbiks». Irbeni väin oli neile tähtis selle poolest, et siitkaudu sai tuua abi fašistlikele vägedele Kuramaal. Irbeni väina kontrollis aga see, kes hoidis enda käes Sõrve poolsaart.

Poolsaare kitsal, umbes 10 km pikkusel kaelal oli pika aja jooksul välja ehitatud neli tugevasti kindlustatud kaitsevööndit. Viimane neist oli Lõpe—Kaimri joonel kaherealise betoonist tankitõkke taga, mille ehtasid kohalikud elanikud koos punaarmee lastega 1941. a. sakslaste-sissetungijate vastu.

Kitsas poolsaare kael põles kogu oma pikkuses, mürsud, pommid ja miinidesadu kündsid viletsat maapinda, nii et päevavalgele tuli alasti paas.

18. novembril murdsid Nõukogude armee sõdurid läbi viimase, Lõpe-Kaimri vööndi. 41 päeva olid kestnud lahingud 10 kilomeetri maa pärast Sõrve poolsaare kaelal. Külad, mis asusid sellel maa-alal ja kaugemal — Anseküla, Kaimri, Hindu ja teised — muutusid suitsevateks tuhahunnikuteks.

Pärast sõda on Sõrves tekkinud terveid uusi külasid, igas külas uusi maju, aga Kaimri on jäänudki sellest sügisest saadik surnud külaks, mille omaaegset olemasolu tähistab ainult nimi teeviidal.

Sõrve maakitsuse kindlustatud vööndit loovutama sun-

Suures Isamaasõjas langenud nõukogude võitlejate mälestusmärk Torgu külas.

nitud fašistid polnud veel alistunud. Mitmel pool olid Sõrves valmis kaevatud uued kaitsejooned: Lõopõllu, Mässa—Jämaja suunas ning eriti Mäebe—Torgu—Türju joonel, kus avaldati tugevat vastupanu. Viimaste lahingutega hävis endine poolsaare keskus Torgu uue avara kooli- ja rahvamaja, endise vallamaja ja paljude teiste hoonetega. Torgu varemetele püstitati pärast sõda Sõrve vabastamisel langenud kangelaste mälestuseks dolomiidist sammas.

Sõrve poolsaarel on tihe teedevõrk. Maanteid kulgeb piki rannajoont ja põiki läbi poolsaare. Poolsaare viimasesse tippu jõudmiseks kasutatakse tavaliselt teed, mis läheb läbi Viieristi metsa, Mässa ja Mäebe küla Säarele.

Jugapuu.

35. kilomeetril algav Viieristi mets ja astangud pakuvad palju huvitavat loodusesõbrale seal kasvavate haruldaste taimede tõttu. Paarkümmend meetrit üle merepinna kõrgub rannaastang, mille jalamile ulatuvad alliksood, nõlvale aga mets. Siin esineb terve rida meie flora haruldasi taimeliike. Nõlva all külmast allikaveest läikleva soopinnal kasvab tömpõiene luga — haruldus, mida kogu Nõukogude Liidus esineb ainult Saaremaal. Nõlvale ja platoole jäävad teise suurharulduse — tuhkpihlaka kasvukohad. Siin asub selle lepataoliselt ümara lehega pihlaka suurim (kõrgus umbes 8 m) eksemplar vabariigis. Puu isegi viljub üksikuil aastail hästi. Tuhkpihlakat leidub naturali-

seerunud liigina samuti kogu Nõukogudemaa kohta ainult Saaremaa lääneosas. Siit edasi Mäebe poole leidub nõlvametsas ka jugapuid, tõsi küll väikesi, ning turbasel pinnal roomab visalt luuderohi, vahel Riurinka all päris vaibana.

Hõredama metsa all ning Viieristi raiesmikel leidub omapärase välimusega püramidaalset akakapsast, kaitsealust relikti ning stepilagedusega kohanenud püstitist hiirehernest, mis moodustab suuri tuhmrohelisi laiike. Viieristi on Viidumäe kõrval Saaremaa kõige võimalusipakkuvamaid «välilaboratooriume» teadusele. Ühegi harulduse vigastamine või kogumine ilma sellekohase eriloata pole lubatud isegi uurijaile, sest vastasel korral enam polekski peagi midagi uurida.

Ülevalt avaneb avar vaade üle rannikumadalikul kasvava metsa Riia lahele. Hea nähtavuse korral paistab horisondilt väikese tumeda triibuna Kuramaa. Hästi on näha Abruka saar.

37. kilomeetril, paremal pool teed, on väike, aga huvitav Koltsi järv — kilomeetripikkune künataoline suletud veekogu. Kuumadel suvepäevadel kuivab järv ning seda kasutatakse heinamaana.

Mäebe küla lõpus maantee hargneb. Vasakpoolne haru läbib Mõntu küla, möödub Mõntu sadamast, mille kaudu hitlerlased viisid vägivaldselt sõrvelasi Saksamaale, ning kulgeb siis mööda kallast Sääre tuletorni poole.

Teist teharu kasutades võib samuti jõuda läbi Hänga küla kas Säärele või läbi Iide küla poolsaare endisse keskusse — Torku, kus asuvad Torgu 8-klassiline kool, sidejaoskond ning haigla. Teel saare kõige lõunapoolsemasse tippu märkab matkaja kindlasti väga palju suuri tühje kivihooneid ja muid kokkuvarisenud ja veel päris tugevaina näivaid ehitisi Hänga, Maantee ja Läbara külas. Need on kõik sõdade märgid. Siin on patareide aluseid Esimesest ja Teisest maailmasõjast, on mahajäetud kivikasarmuid, on niisuguseid ehitisi, millele tavaline rännumees asjata ülesannet ja nime otsib. See kõik oli vajalik, et kaitsta suurel kaardil tillukest ja nõelteravat Sõrve lõunatiipu — Sääre maanina.

Sääre tipp. Selgetel päikesepaistel suvepäe-

vadel on üle Irbeni väina Säärelt näha Kuramaa metsade sakilist ladvajooni, mis kodanlikul ajal oli teetähiseks Sõrve kaluritele, kui nad paaditäisi poisse üle mere karjasekohale toimetasid. Sääre on Sõrve poolsaare kõige kaugemale merre ulatuv tuletorniga maatipp, moodustades pika, üha aheneva sääre, mis lõpuks läheb üle laidudeks ning madalikeks. Üks Suure Tõllu muistenditest seletab neid laiukesi vägilase poolt Vanapoisile järelevisatud rahnudena, kui Suur Tõll järjekordselt sarvikut Sõrve säärelt merre kihutas. Ulalt tuletornist vaadatuna näib tegelikkus seda müüti kinnitavatki. Laiukesi on riputatud kindlas suunas suuruse järgi — raskemad rahnud kukkusid lähemale, väiksemad lendasid kaugemale merre.

Sääre maanina on nagu laevanina, mis murrab end kaugemale ulgumerre, ahendab selle kitsaks Irbeni väinaks ja eraldab nii Riia lahe Läänemerest. Veel kaugemale merre jätkub kitsas veetalune madalik. Kahelt poolt, Riia lahest ja Läänemerest toovad lained siia kaasa kruusa ja liiva, nagu ehitaksid endi vahele tammi. Kahe mere lained on aga erinevad. Väikese Riia lahe lained on palju agressiivsemad ning Sääre kallas peab aegade jooksul nende ees taganema. Lahe teravahambulistel ristlainetel on tühine asi teatud aja jooksul kitsast säärest mõnes kohas jälle läbi murda. Selle tulemusena tekib uus saareke. Raske on seetõttu öelda, kui palju Sõrve poolsaare tipus väikesi saari ning laidusid on, sest võib-olla just äsja tekkis või kadus siin järjekordne neist.

Sääre tipust kihutasid poolsaare vabastajad 1944. a. sügisel viimased hitlerlased merre. Vabastatud Eesti NSV viimases tipus hakkas lehvima punane lipp.

Õöl enne põgenemist lasksid fašistid puruks Sääre majaka. Tuletorni kogutud lõhkeainevarud olid suured, 36 m kõrguse kivitorni neli seinu langesid kogu pikkuses. Kaua plinkis Säärel majakatuli ajutiselt ehitatud puutorni tipus. 1960. aastaks lõpetati uue raudbetoonist tuletorni ehitamine. Uus torn erineb endisest nii mõõtmetelt kui ka kujult, ta on 52 meetrit kõrge ja ümmargune.

Säärele sõites eemaldusime Kingissepast. Tuletorni alt

edasi liikudes hakkame linnale uuesti lähenema, nüüd teist randa pidi — läbi Läänemere-äärsete rannakülade. Läbime Karuste, Tammuna, Türju ning Ohessaare küla.

Ohessaare külas juhib teeviit looduskaitse objekti — Ohessaare panga juurde, mille lubjakivilademed on eriti rikkad eelajalooliste kalade soomuste ning luustiku kivististe poolest.

Jämaja külas asub Torgu külanõukogu täitevkomitee, kooperatiivi kauplus ja Sõrve kalurikolhoosi klubi ning algkool. Pärast sõda on Jämaja muutunud poolsaare kultuuriliseks keskuseks. Pikkadel sügisõhtutel toovad kolhoosi autod ka kõige kaugematest brigaadidest (kuni 10 km) koorilauljaid siia harjutama. Sõrve isetegevuslased olid esimesed Saaremaal, kes moodustasid nii suure koori ja hakkasid kaugematest brigaadidest organiseeritult klubisse sõitma.

Klubil on segakoor, naiskoor, meeskoor, puhkpilliorkester ja mitmesugused ansamblid.

Klubi spordinurgas on välja pandud arvukalt karikaid ja vimpleid — palju aastaid järjest on kolhoosi kehakultuurikollektiiv võitnud rajoonis ja vabariigi kalurikolhooside spartakiaadidel esikohti.

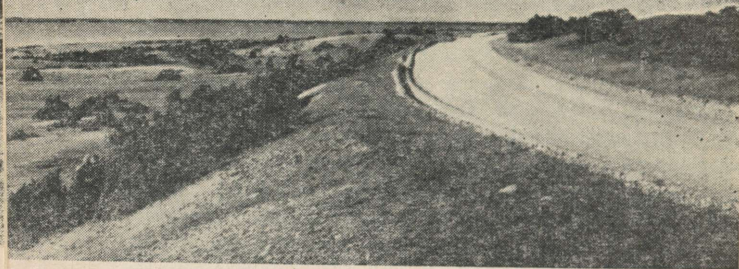
Külast välja sõites möödume vasakut kätt jäävast Jämaja kirikust, mis pärineb keskajast. Pärast seda, kui kirik 1864. aasta talvel tormi läbi tugevasti kannatada sai, ehitati ta aga ümber ja laiendati. Sellisel kujul näeme teda ka praegu.

Umbruses esineb Eesti põlisemaid pooppuid, mis oma jahukate viljadega on suupärased eriti sügisel.

Alates Jämaja külast eemaldub maantee merest ning kulgeb läbi Kargi, Kaunispe ja Lõopõllu küla.

Tee ääres võib märgata söötijäetud põlde, miinipildujate tulest rüstitud metsi. Aastatega on jäänud neid sõjamarke palju vähemaks, sest endine «Sõrve Kaluri» kolhoos kündis igal sügisel üha uusi kamaraga kattunud põllulappe üles. Raudkildudest rikutud puudega metsade kätte tuleb varsti ka järg.

Rahuste küla juures jõuab tee jälle rannavallini. Tee lookleb koos kivise kaldajoonega ja tõuseb kõrgele Kaugatuma paekaldale. Klibulisel pael kasvab üksikuid

Vaade Kaugatuma pangalt.

rohuliblesid ning palju madalaid kadakaid. See on Saaremaa viljatumaid maalappe. Paekalda kõrgeimas kohas uhub meri Kaugatuma pank. Võib-olla et mõni ekskursant püüab leida siin A. Hindi «Tuulisest rannast» tuttavaid käänakuid ning paiku — ei, see kallas pole A. Hindi Kaugatoma. Tema romaani tegevuspaika tuleb otsida Kihelkonna lähedal Kuusnõmme rannal.

SÕRVE — MUSTJALA

Tutvunud Sõrve poolsaare vaatamisväärsustega, liigume tagasi «Suure Saaremaa» suunas. Sõrve poolsaare kitsaimas kohas märkame hallide betoon-püramiidide pikka looklevat rida, mis on kasvanud kõrgesse rohtu — tumm tunnistaja 1941. aastal peetud lahinguist. Seda kohta tuntakse kaardi järgi Üüdibe nime all. Enne Suurt Isamaasõda oli siin kaluriküla. Üüdibel hargneb tee kaheks: paremale Salme suunas ja sealt tuldud teed tagasi Kingisseppa, otsesuunas aga Saaremaa lääneossa. Kihelkonna alevikuni, mis on suurim

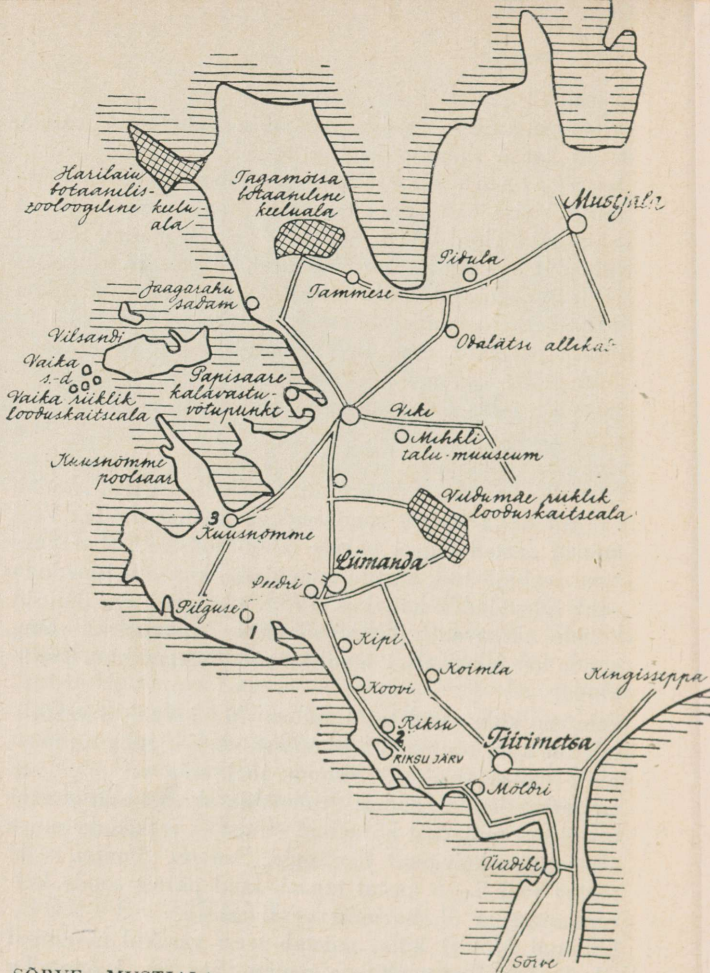
asustatud punkt Lääne-Saaremaal, on siit 38 km. Maantee kulgeb mööda käärunist Lahetaguse randa, tehes kaasa rannajoone liigestused.

Kaugatuma kliburannik asendub madala, savipõhjalise kivise rannikuga. Kaugele maa sisse ulatuvad madalad kivised lahed. Lahtedes on vesi madal, tõustes vaid sügiseti suurte tormide ajal kõrgele ja ujutades üle rannikualasid. Palavail suvepäevil võib tihti näha kolhoosikarju kaugel meres, kuhu nad põgenevad tüütavate parmude eest. Lambad seevastu ei lähe vette, vaid otsivad lõõmava päikese eest varju kadakapõõsaste all, mida nad toidupuudusel madalaks ja ümmarguseks pügavad.

Kogu rannikuala on madal karjamaa, mis alles mõne sajandi eest vabanes mere alt. Ohuke mullakiht suudab vaevalt katta suurte raudkividega kaetud pinda. Veel mõned aastad tagasi paistis möödasõitjale Lahetaguse rand mahajäetud, kasutu maa-alana, kus võis juurduda vaid vähenõudlik kadakas. 1959. a. sügisel aga ilmusid kohale ekskavaatorid ja võimsad kraaviadrad ning nende töö tulemusena saadi kümned hektarid uut põllupinda.

Esimene küla sellel teelõigul on Möldri. Tõenäoliselt on küla saanud nime sellest, et siin juba ammust ajast töötas vesiveski Simmu jõel, mis sai oma vee ümberkaudsetest soodest. Kohe küla alguses märkamegi tavalistest majadest kõrgemat ehitist — veskikoda suure vesirattaga kuivanud jõesängis. See nn. Simmu veski töötas veel 5—6 aastat tagasi, kuid pärast soode kuivendamist ja ülesharimist veski seisab.

Läbinud Möldri küla, paistab teest vasakul maaninal silma omapärane ehitiste grupp. See on Lõmala kalavastuvõtupunkt. Pikk kalarenn ja paadisadam annavad tunnistust sellest, et töö toimub siin mehhaniseeritult. Kevadel ja suvel, kui lahes liiguvad suured räimeparved, käib siin vilgas töö. Raskelt koormatud paadid saavad randa loomust üle andma. Vastuvõtupunkti kohal aga varitsevad saaki tuhanded kajakad. Kunagise aega- ja vaevanõudva käsitsi-paaditühjendamise on kaasaja tehnika muutnud kiireks ja kergeks. Kalur suudab vaevalt suitsu ära tõmmata, kui juba

SORVE — MUSTJALA

1. Psühhoneuroloogia haigla.
2. J. W. L. Luce elukoht.
3. A. Hindi sünnikoht.

Üüdiibe — Riksu	16 km	Kihelkonna — Papisaare	3 km
Riksu — Koimla	"	Kihelkonna — Jaagarahu	7 "
Koimla — Lümända	9 "	Kihelkonna — Tagamõisa	15 "
Riksu — Lümända	12 "	Kihelkonna — Pidula	11 "
Lümända — Pilguse	6 "	Lümända — Kihelkonna	11 "
Lümända — Kuusnõmme	7 "	Kuusnõmme — Kihelkonna	10 "
Lümända — Viidumägi	8 "	Pidula — Mustjala	7 "

võimas imevpump on paadi tühjendanud. Koos veega liigub kala pikka renni mööda automaatkaaludele ja sealt edasi pakkimismasinasse või suurtesse soolamisbasseinidesse. Töölisel jääb vaid valvata mehhanismide korrapärasest tööd. Lõmala kalavastuvõtupunktis annavad oma saagi üle Sõrve kalurikolhoosi Varuli brigaadi kalurid. Punkt võtab aastas vastu ja töötab ümber keskmiselt 500 tonni kala.

Sama kalavastuvõtupunkti juurest pöörduv väiksem teeharu paremale — Lõmalasse ja sealt edasi Tiirimetsa (5 km). Tiirimetsa on ümbruskonna suurim keskus. Siin on kauplus, rahvamaja ja ajakohane koolimaja. See on esimene Saaremaal ehitatud koolihoone-test, mis varustati soojaõhu keskküttega.

Kuidas Tiirimetsa oma nime sai, selle kohta teatakse kohapeal rääkida kaht varianti. Tiirimetsa ümbruses olnud vanasti suur, tetrede poolest rikas kasemets. Metsas asunud kaks talu, mida kutsutud Tedremetsa taludeks. Siit arenenudki «Tiirimetsa». Teine variant nime tekkimise kohta on järgmine. Laevadega toimetati Lõmala randa vanasti tihti salapiiritust, mida kohalikud elanikud käisid vastu võtmas. Et aga piirivalvurid püüdsid seda takistada, tuli piirituselaadung kiiresti metsa varjule toimetada. Tavaliselt pandi välja valve, kes pidi lähenevast hädaohust õigeaegselt teatama. Kui siis piirivalvurit silmapiiril märgati, hüüdis valve: «Tiri metsa!», «Tiri metsa!» See hüüe saanud rahvale nii omaseks, et kohta hakatudki kutsuma Tiirimetsaks.

Tuleme tagasi Lahetaguse maanteele, et jätkata sõitu Kihelkonna suunas. Tee, mis siiani kulges vahetult mererannas, kandub nüüd kaugemale, läbides üksikuid läänerannikul asuvaid külakesi — Toomalõuka, Riksu, Kotlandi, Koovi ja Kipi. Ka maastikus toimub muudatus: lagedad mereäärsed karjamaad asenduvad siin lepa-, kase-, tamme- ja haavavõserikega.

Jätnud seljataha teest paremal asuva Toomalõuka küla, märkavad matkajad umbes 1 km sõidu järel ebatavalist maastikupilti: lehtpuualleed kahel pool mäkketõusvat maanteed. See on sissesõidutee kunagisse Lahetaguse mõisa. Mõis ise asus kõrgendikul — härrastemaja vasakul pool teed, muud hooned paremal. Selles mõisas elas XIX sajandi esimesel poolel tuntud Saaremaa kirjamees J. W. L. Luce (1750—1842), laiade

huvialade ja arenenud silmaringiga kultuuritegelane, kes tundis elavat huvi Saaremaa looduse, rahva elu-olu, keele ja ajaloo vastu. Oma sellealased tähelepanekud ja uurimused avaldas ta teostes ja perioodilistes väljaannetes. Luce sulest on ilmunud üle 20 teadusliku ja õpetusliku sisuga teose (peamiselt küll saksa keeles). Tema populaarseim raamat on «Sarema Jutto Ramat» (1807), milles käsitletakse saare rahva elu. Raamat on praegu suureks bibliofiilseks harulduseks.

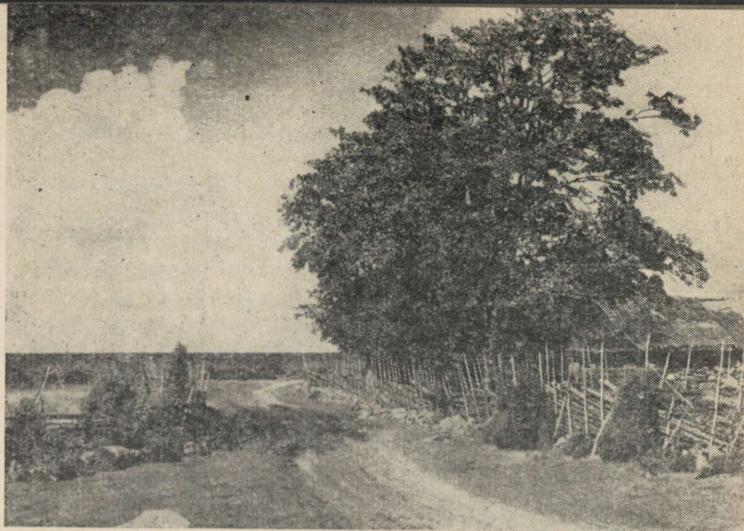
Lahetaguse mõisast ei ole säilinud midagi peale küüni, viinaköögi, keldri ja eespool mainitud vahtraallee.

Riksu küla lähedal, teest vasakul asub omapärane, kõrkjaisse kasvanud veekogu — Riksu järv. Järv on tekkinud endisest merelahest; meri ise on juba taganenud ligi kilomeetri kaugusele. Veekogu on sobiv pesitsemiskoht paljudele merelindudele ja seetõttu kavatsetakse võtta riikliku kaitse alla ornitoloogilise keelulana.

Riksu küla juurest pöörab tee haru paremale Taritusse, ja sealt edasi Koimlasse, kus on «Lembitu» kolhoosi kontor. Kui Koimla on selle ümbruse n.ö. majanduslik keskus (siin asub peale kolhoosikeskuse veel kauplus, koorejaam, kudumistöökoda jm.), siis Taritut võib pidada selle kandi kultuurikeskuseks. Taritu rahvamaja on olnud pikemat aega rajooni parim.

Edasisõiduks Koimlast ei ole enam vaja pöörduda tagasi Riksule, vaid võib sõita otse mööda metsavahe- list teed Lümändasse. Siinjuures tuletame matkajaile meelde, et ka Tiirimetsast saab otseteed Koimla kaudu Lümändasse.

Lümända ümbruses asenduvad seni domineerinud lehtpuumetsad okaspuudega. Võserikud annavad maad viljaväljadele ja suurematele lagendikele. Ees on Leedri küla. See oleks nagu väravaks Lümända alevikku pääsemiseks. Leedri on Lääne-Saaremaa arhitektuurilise omapäraga tüüpiline sumbküla, kus kõrvuti vanema etnograafilise elamu- ja õuetüübiga lööb tugevasti läbi tänapäeva moodne ja praktiline joon. Uusi elumaju on siin viimasel ajal ehitatud palju.

Rannaküla tänav.

Kui eelmistes külades me kiviaedu ei kohanudki, siis Leedris on iga õu naabrist eraldatud kitsa ja kõrge kiviaiaga. Taluõu on tavaliselt kas ümmargune või ovaalne ja sellesse pääseb pulkadest värava kaudu. Hooned on asetatud ringikujuliselt ümber õue, mille keskel asub vinnaga kaev. Muhus ja Pöidel nägime elumaja ja loomalauta ühise katuse all, siin asuvad need aga eraldi. Ait on tavaliselt elumaja vastas üle õue.

Lääne-Saaremaa taluehitused sarnanevad üldiselt rohkem Lõuna-Eesti, Ida-Saaremaa ehitused Põhja-Eesti omadega. Lääne-Saaremaa talu iseloomustab kõrvalehituste rohkus: laudad, mitu aita, saun, suveköök ehk paargu, sagedasti sepikoda, enamasti tuulik. Domineerib rehielamu oma kolme osaga: kambrid, rehetuba, rehealune. Kihelkonnal ja Mustjalas esineb aga ka oma eritüüp — roovialusega elamu. Üht niisugust võib näha Mihkli talumuuseumis. Sagedane on vastupidav (kuni 80 aastat kestev) roogkatuse. Õu on harilikult jagatud puhtaks ja karjaõueks, nii et majaesine on alati puhas, kaetud pehme muruga. Laudad on Lääne-Saaremaal harilikult elamust lahus, metsavaesemal Ida-Saaremaal

kasutatakse rehealust (Saaremaa keeles rehalne) tihti ka laudana.

Tänavad on Leedri külas kitsad ja kõverad, nii et vaevu pääseb sealt autoga läbi. Kuid ekskursantidel ei pruugi muret tunda, sest peatee, mis küla kaheks eraldab, on üsna lai. Külavaheliselt teelt vasakul märkame täiesti töökorras pukktuulikut, mis väärrib tähelepanu oma eeskujuliku töötamise poolest. See tuulik on määratud Saaremaa tuulikute esindajaks Riiklikus Vabaõhumuuseumis Rocca al Mares.

L. ü m a n d a on Kihelkonna kõrval teine suurem keskus Lääne-Saaremaal. Siin asub külanõukogu täitevkomitee, kauplus, rahvamaja, koolimaja ja koorejaam. Koolimaja on suurim ehitis asulas, ehitatud möödunud sajandi lõpul. Koolimaja ehitamine pandi tollaegsete võimude poolt valla elanikkonna õlgadele. Sellega seotud sundtööd ja koormised olid aga sedavõrd suured, et tekitasid rahva hulgas rahutusi. 1897. a. tekkis Austla külas kokkupõrge talurahva ja vallaametnike vahel, kes olid läinud taludest sisse nõudma ettenähtud maksusummat. See esialgne vastuhakk arenes relvastatud kokkupõrkeks, sest kohalikele vallaametnikele tuli linnast appi ka politsei. Austla küla sündmused ajasid paanikasse maakonna võimud eesotsas talurahvaasjade komissari Kassatskiga, kes palus kiires korras saata kohale sõjaväge rahva rahustamiseks. Nimetatud sündmuse hakkas rahvas kutsuma Austla sõjaks.

Lümanda on Saaremaal tuntud kui lubjapõletamise keskus. Lubjatööstus asub alevikust mõnesaja meetri kaugusel Kihelkonna suunas. Vastav teeviit teeharu alguses juhibki külastajad mööda metsavahelist teed lubjakarjääride juurde. Lubjatööstus ei ole Lümandasse tekkinud juhuslikult. Siin leiduvad Saaremaa kõige paremad lubjakivilademed. Kivi murtakse lahtisest karjäärist ja toimetatakse vagonettides ahjudesse, mida on siin metsalagendikul terve rida. Töö käib vahetpidamata, ööl kui päeval. Ühes ahjus on põlemisprotsess täies hoos, teises on see lõppenud, kolmandast laotakse juba kustutamata lupja autole. Lümanda lubjatööstus annab suure panuse hoogsale ehitustegevusele nii maal kui linnas.

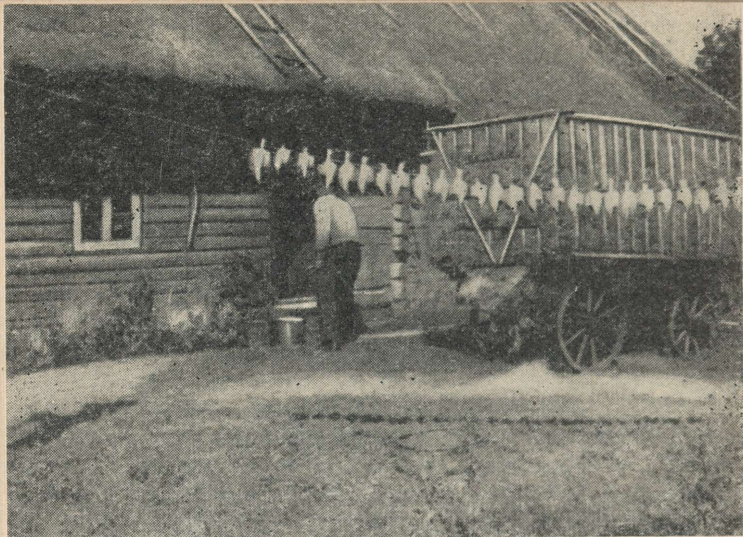
Saaremaal on palju arheoloogilisi mälestisi: kalmeid, asulakohti ja maalinnu. Suurim ja tuntuim kalme on Lümanda alevikust 1 km lõuna pool Leedri ja Varpe küla vahelisel maa-alal asuv nn. Kabeliväli, kus mitmesaja-ruutmeetrisel pindalal laiuvad raudkividega ääristatud noorema raua-aja matmiskohad. Arheoloogilistel kaevamistel on siit saadud väärtuslikke esemeid sõjariistade, ehete, rahade ja muu näol, mis kajastavad muistsete saarlaste majanduslikku ning kultuurilist arengut.

Lümanda kaupluse juurest viib üks teeharu vasakule endisse Pilguse mõisa. Umbes 4-km sõidu järel hakkavadki vasakult paistma punaste telliskivikatustega mõisahooned. XIX saj. alguses kuulus mõis Bellingshausenitele. Mõisa nimi «Pilguse» ongi rahvapärastatud vorm Bellingshausenite nimest. Praegu asub Pilgusel psühhoneuroloogia haigla.

Pilguselt viib tee edasi põlistesse kaluriküladesse Atla, Karalasse ja Austla. Maastik on lage, üksikud siin-seal esinevad kase- ja sarapikuvõsad ei suuda katta poolsaare looduslikku tagasihoidlikkust. Väga iseloomustavad selle ümbruse küladele on suured ühiskarjakoplid, mis asetsevad tavaliselt küla keskel ja on säilinud tänapäevani. Nimetatud külade kalurid on koondunud «Lääneranniku» kolhoosi. Kirjanik Aadu Hint, kes kirjeldab ilmekalt rannarahva elu oma romaanis «Tuuline rand», on võtnud romaanikangelaste algkujud peamiselt nendest küladest.

Kultuurilooliselt on sinne ümbrus eriti huvitav. Juba XVIII sajandil elas siin, Lahetagusel, J. W. L. Luce. Atla külas Tammiku talus sündis 1830. aastal «Suur Tõllu» kirjapanija Peeter Süda (Südda) ja 1883. a. samas talus helilooja Peeter Süda. Lümanda ja Kihelkonna rannaküla on A. Mälgu rannajuttude tegevuspaik ja siin asub A. Hindi «tuuline rand». Lahetagusel sündis kuulus vene maadeuuriija Antarktise avastaja F. F. Bellingshausen.

Atlalt või Karalast tagasi tulnud, võivad ekskursandid sõita Kihelkonnale kas otse Kiirassaare kaudu või minna tagasi Lümandasse, sealt Viidumäe looduskaitsealale ning Loona asunduse kaudu Kihelkonnale.

Lestad kuivamas.

Atlast suundub tee mööda maalilist merekallast läbi Kuusnõmme ja Kiirassaare küla. Suurem osa sellest teelõigust on väga käärunine, ent see-eest sile. Teed ääristav kuuse- ja männimets meelitab matkajaid puhkusele, liati leidub metsas rohkesti marju. Kiirassaare küla on Saaremaal üks maalilisemaid rannakülasid. Huvitav on ka sinne paadisadam, nagu tükike rannarahva minevikku «Tuulise ranna» aegadest. Ainult siin, Kiirassaares ja Nasval on veel vanast ajast säilinud võrgumajad ja vabeaiad. Võrgumaja kujutab endast väikest heinaküünilaolist ehitist, kus kalur hoidis püügivahendeid ja rannas vajaminevaid tööriistu. Kuna tavaliselt igal kaluriperel oli selline võrgumaja, siis tekkis paadisadama lähikonda terve onnide rida. Lümandast otseteed Kihelkonnale on 9 km. Poolel teel läbime Liiva küla. Vasakule hargnev tee viib Kuusnõmme külla, parem — Viidumäe looduskaitsealale.

Kaitseala paikneb Saaremaa keskkõrgustikul. Siin asub ka Saaremaa kõrgeim punkt, mis ulatub 54 m üle merepinna. Viidumäe astang on Läänemere basseini

täitnud Antsülusjärve rannamoodustis, mis kujunes umbes 8000—9000 aastat tagasi seoses Saaremaa keskosa tõusmisega. Läänejärsaku iseloomulikeks joonteks on nõlva vahelduva kõrgusega üldkuju ja järsaku alliksoine jalam nõlvast väljavoolavate allikaniredega, mis kaugemal ühinevad ojadeks.

Taimestikult on Saaremaa keskkõrgustiku ala ainulaadne Eesti NSV-s ja kogu NSV Liidus. Siin on nagu mingisse vabaõhumuuseumi koondunud Eesti NSV flora suurimad haruldused — reliktsed taimeliigid kõigist meil kord valitsenud kliimaperioodidest. Üks kolmandik Eesti NSV-s kaitse alla võetud taimeliikidest kasvab Viidumäel. Viidumäe jalami alliksoos on atlantilises Euroopas levinud tömpõiese loa peamine (Sõrve kõrval) leiukoht NSV Liidus. Siin on leidnud endale kasvuala ka saaremaa robirohi — Saaremaa lääneosale omane endeem, mille sugulasliigid asuvad Balkanimaadel. Mainitud liik on välja kujunenud siinseis tingimustes ja teda ei kasva kusa-gil mujal maailmas. See mailaseliste sugukonna taim sarnaneb meie teiste robirohtudega. Teised aga on niidutaimed ja umbrohud. Saaremaa robirohi on sootaim, kaetud tihedalt näärmekarvadega, mis

Saaremaa robirohi.

teistel puuduvad. Näärmekarvade tõttu on teda noores eas hõlbus tunda.

Peale mainitud kahe liigi on kaitsealal veel terve rida haruldasi taimi. Viidumäe nõlvalt leiame karvase lipp-herne kohevaid puhmikuid, kollaste õitega mäginaistepuna ja püstise hiireherne. Alliksoo on eriti huvitav oma taimestiku poolest. Kõrvuti tõmpõiese loa ja saaremaa robirohuga kasvavad siin veel sellised haruldused, nagu alpi võipätakas, karehambune osi, keskmine huulhein, luuderohi jt. Siin kasvab ka tuhkpihlakas, mis peale Eesti NSV ei esine mujal NSV Liidu territooriumil. Viidumäe jalami alliksoos kasvab meeldiva vanillilõhnaga lillakaspunaste õisikutega lõhnav käöraamat.

Mets on kaitsealal erineva ilmega. Loode- ja põhjaosa järsaku jalamil kasvab mitmesuguses vanuseastmes männi-kase segamets. Kaitseala idaosas, Kingissepa—Lümanda maanteest lõunas kasvab omapärane ja huvitav männimets tammega. Selle alusmetsas esinevad veel sarapuu, lodjapuu, harilik kuslapuu, magesõstar, näsiniin, pihlakas, kadakas. Alustaimestik on rikkalik ja mitmekesine: maasikas, nurmenukk, võsaülane, sini-
lill, sõrmtarn, lihtnaistepuna, ussilakk jt.

Viidumäe astangu servalt avaneb tore vaade ümbruskonnale. Üle metsa kõrgub Kihelkonna kiriku punane torniteravik, eemal meres eraldab silm valge tuletorniga Vilsandi saare ja edasi upub pilk Läänemere avarusse. Paistavad ka kääruline Atla rand ja külad, silma puutub üle metsamassiivi kõrguv Karala tuletorn. Eriti suurepärase vaade on siit sügisel, kui juba kolletavad viljapõllud ja metsadesse hakkavad siginema sügisvärvid.

Kaitseala, mille pikkus on umbes 7 km, laius 700—1600 m ja pindala 593 ha, kulgeb enam-vähem põhjaloode—lõuna-kagu suunas. Metsas on siin keelatud vaigutamine ja lageraied. Ei lubata murda ega kahjustada puid, põõsaid ega rohttaimi. Kogu aasta on kaitsealal keelatud niitmine, loomade karjatamine ja jahipidamine. Keelatud on ka liiklemine väljaspool teid.

Viidumäe kaitseala loomisega on kindlustatud meie flooraharulduste püsimine ja avanenud laiaulatuslikud võimalused teaduslikuks uurimistööks. See ala on baa-

siks Saaremaa edasisele botaanilisele uurimisele. Kaitseala kohapealsed töötajad teevad mitmesuguseid loodusevaatlusi ja uurimistöid, jälgivad kaitsereežiimi täitmist ja koguvad materjali rajatava muuseumi jaoks.

Suvisel ajal töötavad siin teadlased uurimisasutustest ja kõrgematest koolidest. Mõnelgi korral on viibinud selles looduse arenguprobleemide võtmeid kätteandvas paigas uurijaid teistest vennasvabariikidest. Kaitseala on populaarne praktikapaik üliõpilastele ning seda külastavad rohked ekskursioonid.

Kaitseala keskus Audakul on endine tuntud leeprahaigete varjupaik Saaremaal, millisest masendavast ajast veel tänaseni kõnelevad ühesugused vananenud ristid kaitseala keskel surnuaia mäel. Rahvasuus pidalitõveks nimetatud raske haiguse uurimisel ja ravil töötasid Audakul väljapaistvad teadlased prof. Paldrock, prof. Talvik jt.

Liiva külast viib tee vasakule — Kuusnõmme külla, mis asub samanimelisel poolsaarel. Kuusnõmme külas Kopli talus veetis oma lapsepõlve ja noorusaastad Eesti NSV teeneline kirjanik Aadu Hint — «Tuulise ranna» ja paljude teiste populaarsete teoste autor.

Kuusnõmme külast lääne pool, merekaldal, asub endine Kuusnõmme mõis, kus varem asus Tartu ülikooli bioloogiajaam. Praegu on siin kohaliku metskonna kantselei.

Kuusnõmme poolsaar, mis tungib kaugele merre, äratub igas ekskursandis huvi oma taimkattega. Omapärasel männi-lehtpuu segametsas ja selle alustaimestikust kasvab terve rida haruldasi rohttaimi ja võõrpuuliike, mis on kohanenud meie põhjamaise kliimaga. Maalilised on poolsaare keskosas asuvad pilliroogu ja kõrkjaisse kasvanud Suur ja Väike Silm. Ümbritsetuna suurtest mändidest ja tihedast alusmetsast, pakuvad nad eriti huvitavat vaatepilti.

Metsa aluskattes on iseloomulikuks liigiks rikkalikult leviv lubjalembene verev kurereha. Haruldustest võib siin kohata mäginaistepuna, luuderohu, valget ning punast tolmpaad, kogumikena kasvavat sulg-arulustet, mets-arulustet jt. Põõsasrindes kohtame sarapuud, lodjapuud, harilikku kuslapuud, kadakat, näsiniint, türn-

Lauderohi.

puud, harilikku tuhkpuud ja metsa lääneserval haruldast laukapuud. Võõrpuuliikidest paigutati endise bioloogiajaama territooriumile hulk haruldusi. Kreeka pähklipuu viljub siin. Huvitavad on Jaapani päritoluga tõmplehine ebaküpress, verev sõstar, sinine elulõng ja paljud teised ebatavalised liigid. Nendega tutvumist soodustavad iga puu ja põõsa juurde asetatud nimetahvlid.

Omapärane on ka poolsaare rannik. Siin lagerannal merevee otseses mõjupiirkonnas kasvab meie taimerügi üks haruldusi — meripuju. See lihtne, hallide lehtedega terava koirohulõhnaga taim elustab suuresti siset lageranda. Rohkesti kasvab lagerannale omaseid taimeliike, mis taluvad sagedasi üleujutusi ja võivad kasvada märgatava soolasusega aladel: randaster, soodahein, soolarohi, randõisluht, soomalts jt. «Silmades» kasvab haruldane atlantiline käabusliik — järvikas.

Ka alliksoos on endale kasvuala leidnud harvem kohatavaid taimeliike: must ja roostepruun sepsikas, harilik võipätakas, sooneiuvaip jt.

Poolsaare tipult avaneb vaade Vilsandi saarele. Kuival suvel on madala veeseisu ajal võimalik sõita saarele autoga.

Veel enne kui hakkab paistma Kihelkonna kiriku sihvakas torn, äratav matkaja tähelepanu endise Loona mõisa sissesõiduteed ääristav lehtpuuallee, iseloomulik paljudele endistele Saaremaa mõisatele. Mõis ise on hävinud, alles on jäänud vaid härrastemaja juurde viiv lehtpuuallee. Mõisa lähedal, Aida talu põllul, vana tuuliku juures avastati mõne aasta eest noorema rauaaja matmiskoht. Arheoloogilistel kaevamistel avastati samas kohas veel vanem ja väärtuslikum mälestusmärk — kiviaja asulakoht.

Kihelkonna on Lääne-Saaremaa suuremaid asustatud kohti. Kihelkonna sai nime muistsest territoriaalsest kogukonnast — kihelkonnast —, mille keskuseks ta on olnud. Kihelkond hõlmas XIII sajandi alguses Mustjala, tõenäoliselt ka praeguse Lümanda ja isegi Salme ümbruse maa-alad.

Vanim ja ühtlasi suurim ehitis Kihelkonnal on kirik. Kirikut mainitakse dokumentides juba 1254. aastal. Praegune kirikuhoone rajati tõenäoliselt XIV sajandi algul, millele viitavad tema kõrged kuppelvõlvid. Võlvidepealne oli kohandatud rahvale redupaigaks sõjaohu korral. Sinna pääses redeli abil läbi kõrgel paikneva ukse. Kiriku välist kaju on tunduvalt muutnud käärkambri ja torni juurdeehitamine XIX sajandil. Vana eraldi asuv kellatorn, mis pärineb 1638. aastast, on säilinud tänapäevani.

Kiriku sisustuse kõige väärtuslikuma osa moodustavad XVI sajandi lõpust pärinevad altarimaalid (tahvelmaalid), mis paistavad silma oma valguse ja varju kontrastidega.

Vanimad andmed räägivad, et Kihelkonnal asunud ka klooster. Kirikust ida pool, vana kellatorni läheduses asuvad arhitektuuriliste tunnuste järgi keskaega kuuluvad keldrid — maa-alused käigud, mis võib-olla

ongi seotud nimetatud kloostris eksisteerimisega Kihelkonnal.

Kihelkonna on saarlaste iidne asula. Praegune alevik hakkas kujunema alles XIX sajandi lõpul. Aastakümnete jooksul on kerkinud alevikku palju nägusaid maju. Nõukogude korra aastail on Kihelkonna ilme muutunud tundmatuseni. Paljud vanemad majad on lammutatud ja nende asemele ehitatud moodsad, ajakohased mitmekorterilised elamud. Alevik on laienenud suurel määral ka väikeelamute arvel, kuid need ei ole enam endiste hütikeste taolised, mis kõssutasid kahel pool maanteed, vaid 4—5-toalised, avarate akendega, kaasaja elunõuetele vastavad nägusad majad.

Suurt tähelepanu pööratakse Kihelkonnal ka ühiskondlike hoonete ehitamisele. 1962. aastal lõpetati rajooni suurima ja moodsaima kaupluse ja söökla ehitustööd. Ka kultuurimaja saab ajakohased ruumid, mille ehitamine on jõudnud lõppjärku. Hiljuti avati Kihelkonnal laste päevakodu.

Kihelkonna aleviku lähedal asuvas endises Pajumõisas paikneb «Kommunismi» kolhoosi keskus. Kolhoos rühub jõudsal sammul edasi põlluviljakuse tõstmise ja loomakasvatussaaduste tootmise suurendamise teed, olles juba jõudnud rajooni paremate majandite hulka. Viimasel ajal pööratakse kolhoosis üha suuremat tähelepanu uute viljakamate maade kasutuselevõtmisele. Nii saadi ülesharitud Vedruka soost 1961. a. siinsetes tingimustes rekordiline juurviljasaak — 380 ts hektarilt. Kolhoosi loomakasvatuse arengut iseloomustavad järgmised arvud: kui 1955. a. oli kariloomi 150 ümber, siis nüüd ulatub nende arv üle 500. Hiljuti valmis uus laut 260 lehmale, sigala 600 seale ja kanala 1000 kanale.

Jõudsal sammul areneb ka kultuurielu. Muude isetegevusringide kõrval tegutseb siin oma puhkpilliorkester. Kihelkonna kultuurimaja naisansambel, mille koosseisu kuulub lauljaid ka «Kommunismi» kolhoosist, on rajoonis kõrgelt hinnatud oma kunstilise taseme poolest.

Saaremaal kuuleb tihti sõimusõna «vandiraiuja». Selle sõna tekkimise kohta räägitakse järgmist. Kihelkonna

kariderohkes rannikuvees hukkus vanasti tormide ajal tihti võõraid laevu. Kohalik rannarahvas ligidalt ja kaugelt olevat siis kohe jaol olnud. Kirvestega raiutud kõigepealt läbi laeva vandid, sest vana mereõiguse põhjal oli ainult see laev, millel vandid ja mastid maas, vrakk, mille laadungit võis pidada päästjate omaks. Kihelkonna kandi vanade meeste kohta räägitakse naljatades, et nad isegi kirikusse minnes pistnud kirve hõlma alla — mine tea, järsku jumalateenistuse ajal tuleb teade «laev kuival», siis pole vaja koju kirve järele joosta.

Jutud rannaröövist on küll õiged, aga suuresti liialdatud. Tegelikult olid kihelkonnamehed julged mere-
mehed, kes elu kaalule pannes päästsid inimesi karidel hukkunud laevadelt. Palju on siinsed mehed saanud elupäästemedaleid.

Ka salakaubavedamist ei olevat Kihelkonna mehed elatise hankimisel ära põlanud.

Palju liigub lugusid Tõnne Jürist, kes ei kartnud ei «tongreid» (piirivalvureid) ega saksu. Kord korjanud Jüri küladest kokku kõik vanad käiad ja klaarinud luubi välja Gotlandi peale. Tulnud aga varsti tagasi, uued käiad peal. Ise seletanud:

«Äi Kotlandis saand käiade kaupa ühtid.»

Et laeva paberites olid märgitud laadungiks käiad ja käiad tulid ka tagasi, sai Jüri tuua oma kauba täie õigusega tollita maale.

Sama Jüri käinud ikka kuub eest lahti, päikesest põlenud rind paljas. Kirikhärra tahtnud Jürit pilgata ja küsinud:

«Kust sa, Jüri, selle maniski ostsid?»

«Eks ikka sealt, kust ärra oma rouagi sai,» vastanud Jüri.

Sama Tagamõisa nurga keel on ka kõige lühem keel. Kui teised kirjutavad «hobuse pea», siis jätkub tagamõisalasel kahest tähest: «O p» (oo pee).

Endine kirikumõisa maa-ala mere kaldal — P a p i s a a r e — on vanast ajast kuulus laevaehituskoht. Siin valmisid Saaremaa suurimad ja kiireimad purjekad. Haaravalt ja tõetruult kirjeldab Kihelkonna-meeste laevaehitust ning vettelaskmist Aadu Hint oma «Tuulises rannas». Kihelkonna ja Mustjala ümbruse põlised metsad pakkusid küllaldaselt materjali laevaehituseks. Papisaaire mererand oli sobiv laevade vettelaskmiseks, aga ka laevaehitusplatsi rajamiseks. Pealegi asub lähe-

dal Kihelkonna alevik, kust saadi varustust ja toidumoonna.

Papisaarele on Kihelkonnalt umbes 4 km. Teeharu algab aleviku keskelt ja suundub lääne poole mööda sillutatud teed. Praegu asub Papisaarel kalavastuvõutepunkt, samuti on siin paadisadam, kuhu iga päev saabub kindlal kellaajal Vilsandi postipaad. Sama paat võtab kaasa ka ekskursante.

Vilsandi saart tahab külastada iga Saaremaal viibiv ekskursant. Vilsandi saare juures paiknev mõnehektariline Vaika kaljusaarestik moodustas enne Teist maailmasõda Eesti tähtsaima linnukaitseala — nn. «Vilsandi linnuriigi». Selle linnuriigi ja tema rajaja A. Toomi nimi oli tuntud kogu Euroopas. Sõja ajal aga linnuriik hävis ja pärast sõda ei õnnestunud seda kaua taastada. 1958. a. loodi Vaika Riiklik Looduskaitseala ja nüüd võib varsti loota linnuriigi täielikku taastumist. Kaitsealasse, mille pindala on 35 ha, kuuluvad Vilsandi-lähedased väiksemad kaljusaared — Karirahu, Alumine, Keskmine ja Ülemine Vaigas, Mustpank ja Kullipank ning neid ümbritsev meri 200 m ulatuses. Kaitseala ülesandeks on väärtuslike merelindude, eriti haha haudekoostise säilitamine ja suurendamine ning teaduslik uurimistöö. Kaitsealal on keelatud jahipidamine kogu aasta vältel. Samuti on keelatud paadiga sõitmine, inimese viibimine kaitsealal ja selle loodusliku ilme rikkumine. Ekskursioonid võivad kaitseala teatud osadega tutvuda alates 1. juunist.

Kaitseala äsjases minevikus merest tõusnud saarte taimestikust leidub haruldasi liike. Huvitav on lopsakas merikapsas oma pronksja lehevärvuse ja vaeivate õitega. Ega asjatult polnud selle taimede toonidest võlutud tuntud värvimeister Konrad Mägi. Kaljupragudes kasvab vähe silmapaistev taani merisalat, skorbuuti vältiv taim. Kaljulõhedest ning adruviirudelt leiab ka kaljupuju ja läikiv-kurereha.

Liikide ja isenditerohke on linnuriik. Linnuriigi arengulugu on tihedalt seotud omaaegse Vilsandi tuletorni ülema Artur Toomi nimega, kes suure armastusega hoolitses lindude eest. Tänu temale sai võimalikuks selline rohkearvuline lindude koondumine väikesele alale.

Vaika Riiklik Looduskaitseala.

Tömmukajakas pesal.

Siin pesitsevad ka hahad. Need linnud voorderavad oma pesa iseenda udusulgedega, millist omadust peetakse eriti silmas hahkade soodustamisel, isegi inkubatsioonikatsete korraldamisel. 1907. aastal, kui A. Toom alustas linnukaitsetööd, pesitses siin vaid 2 paari hahkasid, 1922. a. loetleti neid aga juba 120 ja 1939. a. 726 paari. Sõja ajal hahkade haudeasundus hävis. 1959. a. pesitses aga saarel juba 118 paari. Olgugi et 30 pesa langes vareste ja suurte kajakate saagiks, võib kaitse puhul loota pesitsevate lindude arvu järkjärgulist suurenemist.

Peale haha pesitseb siin rohkesti ka teisi vee- ja rannikulinde, nagu merikajakas, tömmukajakas, kala- ja naerukajakas. Kalakajakaid esines varem 34 paari, 1959. a. leiti aga kokku 441 pesa. Naerukajakas pesitses 1928. a. 179 paarina, 1959. a. leiti juba 416 pesa, kusjuures viimased paiknesid Alumisel Vaikal.

Huvitavad olid vanadest kastidest, tünnidest, kividest, adrust ja isegi miinipooltest valmistatud koobaspesad. Selliste pesade arv tõusis 300-ni ja vahel olid need mitmekordsed ning ehitatud koridorisüsteemis. Neid koobaspesi asustasid koskel ja ristpart. Koskel pesitses saarel 1928. a. 197 paarina (1959. a. 21 paari). Munemistung on eriti suur kosklitel. Nii leiti kord ühest pesast 48 muna ja selgus, et siia munes 7 emalindu. Saare «politseinike» nime olid õigustatult ära teeninud jõgi- ja randtiir (1959. a. 135 paari). Kui kusagil riid puhkes, olid nad kohe kohal ja nokahoopidega lahutati tülitsejad. Rohkesti pesitseb siin ka meriskeid, liivatulle, tildreid ja kivirullijaid. Värvuliste pere on esindatud aga tagasihoidlikult. Rohupuhmaist võib leida tõmmuvaera- ja tuttvardipesi.

Haudeajal on saared osalt kaetud nii tihedasti pesadega, et peab olema väga ettevaatlik, et mitte astuda kogemata pesasse. Pesi on rohupuhmaste all, adrupeenardel, kaljupragudes ja lihtsalt kruusal. Aga viima-

Vesikana pesa.

sedki ei ole kergesti nähtavad, sest munad neis sarnanevad värvuselt väga kruusakividega.

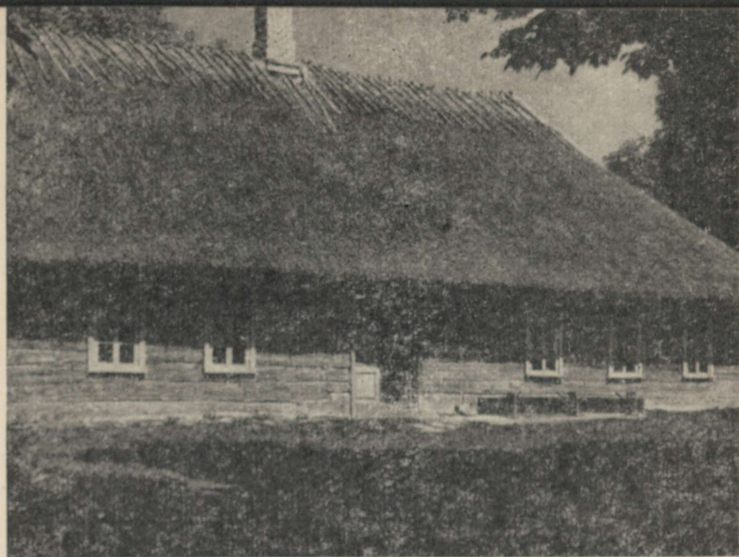
Külastajatest häiritud lindude kisa on lausa kurdistav. Jätame nad rahule ja sõidame tagasi Kihelkonnale.

Kihelkonna alevikust suundub välja kolm teeharu — üks põhja poole Tagamõisa poolsaarele, teine kagusse Pajumõisa kaudu Pidula ja sealt edasi Mustjalasse ning kolmas edelasse, Kingisseppa. Viimati nimetatud tee ääres, kolm kilomeetrit Kingissepa poole Viki külas asub Eesti NSV-s esimene vabaõhumuuseum — Mihkli talumuuseum. See asutati üsna hiljuti — 1959. a. Mihkli talu ajalugu aga ulatub tagasi XVIII sajandisse.

XVIII sajandi keskel rentis Kärla kroonumõisa teomes Mihkel Reht mõisa ääremailt Kihelkonna lähedalt tükikese padrikut endale eluasemeks ja tuhlimaaks (tuhlis — kartul saaremaa murdes). Mihkel koos üleaedse Laratsiga olnudki esimesed elanikud pärastises Viki külas. Esimese peremehe nimest saanud talu oma nimetuse.

Mihkli järglased Laes ja Peeter olnud kõvad ehitusmehed, ehitasid uued hooned ja laiendasid põllupinda. Praegune Mihkli talu elanik Jakob Reht on talu rajaja, Mihkli kuuenda põlvkonna esindaja. Talu 9 hoonet — elumaja, rehemaja, ratastemaja, sepikoda, paargu, kaks aita, karjalaut ja tuulik — on kõik, välja arvatud karjalaut, ehitatud möödunud sajandi esimesel poolel. Need on selleaegse taluarhitektuuri suurepäraseid näited. 1830-ndatel aastatel püstitatud elumajas on säilinud köök — roovialune mantelkorstnaga. Selline hoonetüüp esines ainult Lääne-Saaremaal ja on praegugi seal harva leiduv. Samuti on originaalsena säilinud paargu ja selles omapärane leease pööratava paja-puuga.

Hoonetes leiame suurel hulgal omavalmistatud majatarbeesemeid ja tööriistu alates puulusikast ja kausist ning lõpetades käsitsi ümberaetava rehepeksumasinaga. Talu meistermehed on mitme põlve jooksul nendesse kätkenud oma loova mõtte ja rahvaliku kunstimaits. Aidariulid on täis puust õllekanne, kappu, kausse, lüpsikuid, piimapütte, kala- ja võitoose. Teises aidas leiame

Mihkli talumuuseumi elumaja.

terve komplekti õllevalmistamise vahendeid. Ratastemajja on koondatud peamiselt tööriistad: noad (neid on 30—40 ümber, kõik erisugused), saed, peitlid, oherdid, hõövlid. Samas on ka omatehtud treipink vajaliku hulga treipeitlitega.

Rehetoas ootavad töölisi rabamispingid, tuulamissarjad, koodid, vardad ja reherehad, reheall — vankrid, reed ja hoburakmed.

Mihkli talumuuseumi omapära ja suur väärtus ongi selles, et nii hooned kui ka tarbeesemed moodustavad ühise orgaaniliselt kujunenud etnograafilise komplekti, mis võimaldab saada ülevaate saarlaste majanduse ja kultuuri arengust alates XIX sajandi algusest peale.

Mihkli talu meistermeeste töö kujukas näitaja on taluhoonetest veidi eemal seisev tuulik. Et talu ei asetse kõrgendikul, tuli tuuliku ehitamiseks vedada kokku suur hulk mulda ja kive kunstliku kõrgendiku moodustamiseks. Ehituslaadilt on tuulik tüüpiline näide Saaremaa pööratava kerega pukktuulikust.

Tihti küsitakse: miks on Saaremaal nii palju tuulikuid? Saarlasi sundis tuulikuid ehitama see, et Saaremaal ei

ole jõgesid; puuduvad vee-energia varud, tuuleenergiat on aga külluses. Kui siia veel juurde lisada saarlaste puutööoskus, mis võimaldas igal mehel ise endale tuulik valmis ehitada, saamegi küsimusele vastuse.

Tutvunud Mihkli talumuuseumiga, ruttame tagasi Kihelkonnale, et jätkata teekonda Põhja-Saaremaal. Ekskursandid, kes tahavad tutvuda Tagamõisa poolsaarega, suunduvad Kihelkonnalt teeharu mööda, mis viib Jaagarahu sadamasse, kuhu on 7 km. Jaagarahu on ainuke jäävaba sadam Eesti NSV-s.

Tagamõisa poolsaar on Sõrve järel suuruselt teine Saaremaal. Tema läänekallas on madal, rohkearvuliste kinnikasvanud lahesoppidega. Poolsaare idakülg on kõrge paekallas. Seda männimetsaga kaetud pankrannikut tuleb pidada üheks ilusamaks looduslikuks kohaks Saaremaal.

Tagamõisa poolsaare loodus on rikas paljude haruldaste taime- ja puuliikide poolest. Siin on kaks keeluala — Tagamõisa puisniit ja Harilaid.

Tagamõisa puisniidu botaaniline keeluala, mis võtab enda alla 130 ha, paikneb samanimelisel poolsaarel M. I. Kalinini nimelise kalurikolhoosi maadel. Siin esineb peamiselt tammepuisniit. Tammed on 5—15 m kõrged, madalalt algavate okste ja jändriku tüvega. Tammele lisanduvad arukask, kuusk, jalakas, saar, pärn. Põõsarindes on mitmed pajuliigid, paakspuu, lodjapuu jt.

Kõige huvitavam ja liigirikkam on aga rohurinne, kus geobotaanilistel uurimistel on 100 m² suurustel ruutudel registreeritud isegi 70—80 taimeliiki. Siin kasvavad mitmed tarnaliigid (vesihaljastarn, mägitarn jt.), mustjuur, aas-härghein, tedremaran, ojamööl, angerpist, lubikas, harilik käoraamat, punane tolmepea jt. Võib leida ka mitmeid haruldusi, nagu tuhkpihlakat, koerkäppa, kärbesõit, asparhernest jt.

Tagamõisa keeluala tamme-puisniit pakub häid võimalusi mitmesugusteks geobotaanilisteks vaatlusteks ja uurimistöodeks. Siin saab selgitada kunagiste tammi-kute keskkonnatingimusi, tamme paljunemise, arengu- ja kasvutingimusi, puisniidu taimekoosluste dünaamika seaduspärasusi jm. Puisniidus on keelatud loodusliku

taimkatte rikkumine, puude raiumine (välja arvatud eri loaga sanitaarraie), karjatamine, taimede kogumine jm.

Laseme puisniitu iseloomustada Saaremaa floora ühel paremal tundjal K. Eichwaldil:

«Ilusamaks nähtuseks on Saaremaa kuivemad puisniidud veidi enne heinaaja algust, mil liigirikas ja mitmekesine taimestik on õitsemishoos. Mis puisniitude ilu eriti alla kriipsutab, on Saaremaa loodusele nii omane kontrastsus. Siin nukrate loopealsete järsk üleminekenaks puisniiduks, seal samane luiteilt, nagu see nii üllatav on Harilaiult Metskülla liikudes...»

Harilaiu botaanilis-zooloogiline keeluala asub Tagamõisa poolsaare lääneosas, inimestest asustamata samanimelisel poolsaarel. Poolsaar (pindala 3,62 km²) on üldiselt madal tasandik, mille kõrgeim punkt loodeosas ei ulatu üle 5 m. Poolsaare kaelaosa on kitsas, laius ei ületa 300 m. Seda ala piirab põhjast sügavakaareline Uudepanga laht, lõunast Haagi lõugas. Poolsaare siseosas asub Laialepa laht, mis on merega ühendatud Junkru lahe ja samanimelise oja kaudu. Haagi lõuka ja Laialepa vaheline ala on kaetud madalate, kuni 5 m kõrguste jässakate mändidega. Harilaiu loodepoolseim tipp kannab Kiipsaare, vastastipp kagus aga Kelba nuka nime.

Poolsaar on suhteliselt noor, olles kujunenud alles umbes 1000—2000 aastat tagasi. Maapinda katab põhiliselt liiv ja klibu. Toredad on luitealad ja klibune rannik. Paari meetri kõrgune lainetest ümmarguseks lihvitud kiviklibu meenutab kõrbet, kus üksikute puhmastena kasvavad lopsakad merikapsad ja merihumurid.

Taimestik on alles kujunemisjärgus. Poolsaarel on kirja pandud 261 õistaime ja soon-eostaime liiki. Nende hulgas on rida haruldusi: rand-ogaputk, rand-seahernes, merikapsas, randluga, luitekaer ja kaljupuju. Pikemaajalised vaatlused võimaldavad uurida sisserändavate taimede päritolu, jälgida merevee mõju tulnukate idanevusele ning selgitada sisserännet põhjustavaid ja soodustavaid tegureid.

Harilaid on ka veelindude kogunemiskaik. Siin peatub

Puktuulikuteš tunned Saaremaad...

hulgaliselt kajakaid, tiire ja mitmesuguseid teisi vee- ja rannikulinde. Veel veerand sajandit tagasi elutsesid siin viiherhülged.

160 ha pindalaga botaanilis-zooloogilise keeluala ülesandeks on Eesti NSV ühe omapärase rannikuala, selle taime- ja loomaliikide ning koosluste säilitamine. Keelatud on maastiku ilme muutmine, puude ja põõsaste raiumine, karjatamine, rohhtaime hävitamine ja jahipidamine kogu aasta vältel.

Tagamõisa poolsaare keskuseks on kunagise Tagamõisa mõisa kohale ehitatud Tagala kool. Kihelkonnalt on siia 18 km. Tähtsamatest ja ühtlasi kõrgematest pankadest nimetagem Suuriku ja Undva panka. Neeme küla lähedalt leiame ka kiviaja asula koha. Tagamõisa keskuselt mööda idakallast lõunasse suunduva tee äärde on metsa varju peitunud Eesti NSV ja Baltimaade suurim jugapuueksemplar (kõrgus 7 m, tüve diameeter 27 cm). See on kogu maailma ulatuses väljasurev puuliik, mille suured eksemplarid (Kaukasuses Batsara orus, kõrgus kuni 38 m, tüve läbimõõt 1,5 m) on jäänud väga haruldasteks. Jugapuu on oma kuusest ja männist poole tugevama lõheroosa ilusa tekstuuriga puiduga olnud väga hea tarbepuu. Saaremaalgi läks teda palju veskirattahambaiks, sadamakai postideks, nikerdustöödeks jm. Vähenemist põhjustab ka selle puuliigi suur valgusekartus, lageraie tingimustes enamasti endised metsaalused eksemplarid kuivavad ära. Sellele lisaks on meelitanud jugapuu ilusad oksad murdmisele. Ja lõpuks külmahellus on lubanud viljuda sellel kuni 4000 aasta vanuseks kasvaval puuliigil ainult üksikuil aastail. Jugapuu kasvab Eestis enamasti väikese põõsana ainult Lääne-Saare- ja Hiiumaal ning mandril Nõvas ja Audrus.

Esimese maailmasõja ajal toimusid Tagamõisa poolsaarel pöördelise tähtsusega sündmused. 11. oktoobril 1917. aastal saatis Tagalahte tunginud imperialistliku Saksamaa sõjalaevastik siin maale dessandi. Sellega algas Saaremaa vallutamine. Maa poolt tuleva rünnakuga murdsid sakslased Sõrve garnisoni vastupanu ja avasid nii endile tee Riia lahte. Seega algas Saksa okupatsioon Saaremaal neli kuud varem kui Mandri-Ees-

fts. Sel ajal kui mandril pühitseti Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu, ägas Saaremaa juba Saksa okupatsiooni all.

Kuna tee Tagamõisa poolsaare idakallast mööda Pidula poole on kaunis liivane ja masinatele raskesti läbitav, on otstarbekohane pöörduda tulnud teed tagasi Kihelkonnale, et sõita siit itta Pidula suunas.

Alevikust 5 km ida pool jääb vasakule Kihelkonna maalinn. See arheoloogiline mälestusmärk pärineb XI—XIII saj. ja on suhteliselt väikeste mõõtmetega. Linnus rajati omal ajal väikesele looduslikule kõrgendikule (moreenkuhjatile). Muldvallile oli omakorda püstitatud püstpalkidest tara. Kuna Kihelkonna rannarahvast tihti tülitasiid Rootsi-Taani feodaalide organiseeritud röövretked, pakkus linnus tõhusat kaitset elanikkonnale. Praegu kasvab maalinna ümber mets.

Tee Pidula poole kulgeb esialgu läbi kolhoosipõldude, mis hiljem annavad ruumi soisele metsamassiivile. Edasi läheb maapind liivasemaks ja lehtpuusalud asenduvad männimetsaga. Esimene küla sellel teelõigul on Odalätsi. Külaga on seotud palju rahvapärimusi. Küla asunud varem Kuremetsa küla kohal Tillu metsas. Ühel laratsi- (lauritsa-) päeval puhunud tugev torm aga luited liikuma ja liiv matnud küla maad enda alla. Külalt väljaläinud asutasid uue, Läägi küla. Endise küla kohal on veel säilinud vanad taluasemed ja kaevid, mille nimesid vanarahvas mäletab: Kiia, Tillu, Leetu, Võergu, Kaergu jne.

Saaremaa vägimehe Suure Tõllu lugudes seletatakse Odalätsi allikate tekkimist järgmiselt. Kord leidnud Suur Tõll Vanasarku põõsa vilus norskamas, surmaoda pea all. Tõll löiganud kohe põõsast kolm pihlakakeppi ja andnud sarvikule sellise siraka mööda tagumikku, et sellel tuli silmist välja käinud. Suurest ehmatusest karanud vanatühi üles ja astunud kabjaga surmaoda katki. Meeleheites visanud katkise oda eemale, ise karjunud: «Oda läts, oda läts.» Vanapagana põgenemine olnud nii kiire, et igast jalajäljest pursanud välja allikas. Sellest saanudki allikad ja küla nimeks Odalätsi.

Tegelikult on need arvatavasti Karujärve veed, mis imbuvad siia läbi luiteliivade.

Odalätsi allikate vesi koondub Pidula veskiojaks. Mõnekilomeetrise sõidu järel jõuamegi Pidulasse, kus

nimetatud oja moodustab maalilise veskipaisu. Siin töötas mitu sajandit vana Pidula mõisa veski. Sama veskioja annab oma vee ka kõrvalolevatesse kalakasvatustamaja kalatiikidesse.

Pidula kalakasvatustamaja on ainus sellelaadne Saaremaal. Igal aastal inkubeeritakse siin kuni 15 miljonit vääriskalamaimu (meriforell, siig). 15. okt. kuni 15. nov. võtavad kalurid kalamarja, see viljastatakse ja saadetakse vastavates kaussides randadest kalakasvatustamajja. Spetsiaalsetes aparaatides, vajaliku temperatuuri juures teeb kalamari läbi inkubeerimisperioodi (umbes 5 kuud). Seejärel lastakse siiamaimud kohe merre, forellimaimud aga tiikidesse paarikuisele järelkasvamisele. Pidula kalakasvatustamaja annab suure panuse meie rannavete kalavarude suurendamisele.

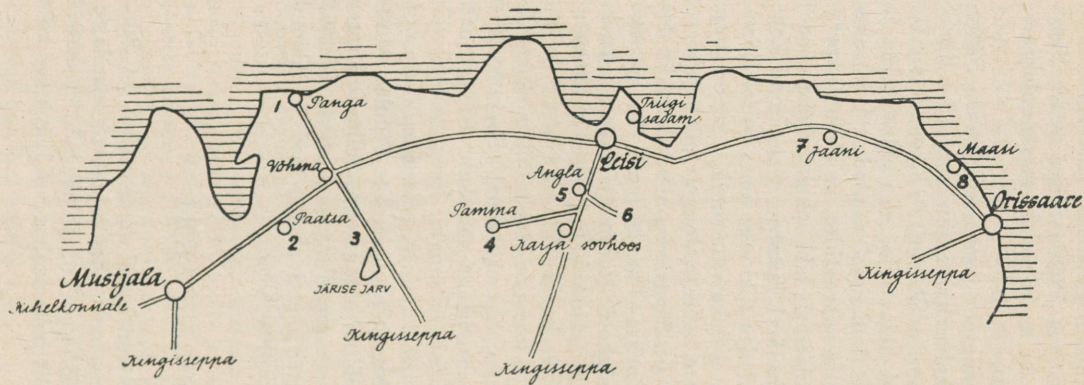
Kilomeetrit poolteist veskist edasi on vasakut kätt tee ääres vana Pidula mõisa härrastemaja, kus praegu asub samanimeline algkool. Koolimaja taga on park, kus kasvavad mõnedki vähekohatud leht- ja okaspuuliigid, nende hulgas kreeka pähklipuu ja harilik pöök. Pargi taga on 5 meetri kõrgune ringikujuline muldvall. See on Pidula maalinn, üks väiksemaid Saaremaal.

Jätnud Pidula seljataha, leiame end kahe teeharu ees. Üks neist, mis suundub paremale, lõuna poole, viib Ürusse ning sealt Kärila kaudu Kingisseppa. Meie aga pöördume vasakule Mustjala poole. Tee Pidulast Mustjalasse kulgeb läbi põlise männimetsa. Selles ümbruses kasvavad Saaremaa suuremad okaspuumetsad. Sõitnud kümnekond kilomeetrit metsavahelist teed ja läbinud Selgase küla, olemegi Mustjalas.

MUSTJALA — ORISSAARE

Mustjala saanud omal ajal nime sellest, et Suur Tõll sattunud kord saunast tulles jalaga tõrvakatlasse. Küll pühkinud ja hõõrunud Tõll jalga, kuid ei saanud puhtaks. Hüüdnud siis pahameelega, et jäägu see koht Mustjalaks.

Mustjala ajalugu on Kihelkonna omaga võrreldes tublisti noorem. Mustjala kihelkond kui halduslik keskus

MUSTJALA — ORISSAARE

1. Panga pank.
2. Paatsa linnus-asula.
3. Rauasaatme mäed.
4. Pamma maalinn.

5. Angla tuulikud.
6. Karja kirik.
7. Jaani kirik.
8. Maasi linnus.

Mustjala — Orissaare	71 km
Mustjala — Võhma	12 „
Mustjala — Leisi	39 „
Leisi — Karja	7 „
Karja — Pamma	6 „

loodi alles XVIII sajandil. Alevik hakkas siin arenema alles mõnekümne aasta eest. Praegu on Mustjalas rahvamaja, haigla, kauplus, 8-klassiline kool ja külanõukogu ametiruumid. Samas on ka «Oktoobri Võidu» kolhoosi keskus. Mustjala ümbruskonna külades on säilinud palju vanu ja väärtuslikke taluehitusi ning rahvusliku ornamentikaga majatarbeesemeid ja rahvariideid. Mustjala rahvas peab kalliks ka esiisade rahvatraditsioone ja -kombeid. Mustjala naiste rahvarõivad ja kuulus rahvatants — «Mustjala pulmarong» — on tuntud kogu vabariigis.

Kõik, kes siit turistina edasisõitu või isegi astumist jätkavad, seavad endale harilikult eesmärgiks jõuda Pangale.

Mustjalast ida suunas pakub meeldivat vaheldust põhja poolt puude vahelt paistma hakkav Küdema laht, mille ümber tee teeb suure kaare.

5 km Mustjalast pöörduv paremale väike tee, mis viib Paatsasse. Paatsa küla keskel endise kõrtsi lähedal on umbes 2—3 meetri kõrgune 40-meetrise läbimõõduga platoo. Seni ei teadnud kohalik rahvas ega ka arheoloogid linnuse olemasolust Paatsas. Alles 1961. aasta suvel sattusid Saaremaa Koduloomuuseumi töötajad linnus-asula kohale ja tegid kindlaks I aastatuhandest m. a. j. pärineva arheoloogilise mälestise. Samast leiti ka keraamikat ja tuleasemete jäänuseid. Linnus on võetud riikliku kaitse alla.

Paatsa külast on selle ümbruse suurima siseveekogu — Järise järveni 4 km. Järise järve ümbruskond on võrdlemisi metsastunud, hõredasti asustatud ala. Siin asuvad suured luitevallid, mille vahel paiknevad soised madalikud. Luitevallidel kasvab männimets, soostunud heinamaadel — võserikud. Ainukesed külad selles piirkonnas on Paatsa ja Tuiu. Tuiu küla ja Järise järve vahelisel maa-alal asuvaid metsaga kaetud luiteid kutsutakse kohapeal juba vanast ajast Rauasaatme mägedeks. 1961. aastal tegid Saaremaa Koduloomuuseumi töötajad kindlaks, et siin on tegemist iidse rauasulatamiskohaga. Seda tõendasid ka Tallinnast kohalekutsutud teadlased — geoloogid ja arheoloogid. Muistsed rauasulatamiskohad kujutavad endast rauaräbu ehk

šlakikuhilaid läbimõõduga 6—7 m, kõrgusega kuni 1,5 m. Rauasulatamiseks on siin vastavad maagivarud olemas. Millal toimus rauasulamine, pole veel esialgu teada, kuid tõenäoliselt juba enne Saaremaa vallutamist Saksa röövullutajate poolt. Rauasulatamise fakt Saaremaal on ajalooteadusele väga suure väärtusega.

Mustjala ja Panga vahelisel teelõigul jäävad tavalise turisti vaatepiirist välja Saaremaa sisevete omapärasemaid ja ainulaadsemaid nähtusi — kurisud. Rannajoonega rööbiti asuvate luitevallide taha jooksvad ojakessed ei suuda paisudest läbi murda ning on pääsutee leidnud maa alt läbi — kõik nad kaovad oma takistuste ees kurisuisse ja ilmuvad osaliselt tõusmeina kaugemal allpool. Nii kaob Järise järvest väljavoolav oja kurisusse põhja pool Tuiu küla väikese soo kõrval. Samas lähedal asuvad ka Mägedeniidi ja Lepakõrve kurisud. Suvel on kurisud kuivad.

Enne Pangale jõudmist köidab Võhma l tähelepanu kiviaedade rohkus. Need saarlaste visaduse tummad mälestusmärgid palistavad siin teed, piiravad iga väikest põllulappi, mis kunagi on kivide käest võidetud. Isegi Saaremaal, kus on nii palju kive, äratav Võhma oma kивiderohkusega tähelepanu.

Võhma küla idapoolses otsas, endise Sepa talu põllul, on kiviraunade vahel väike omapärane kahe kontsentrilise valliga linnus. Vallid on ehitatud maakividest, põhja pool kaetud paeprügitusega. Valli kõrgus on 2—3 meetrit.

Kuna see linnus erineb oma ehituselt täiesti teistest Saaremaa linnustest, sellelaadseid paralleele on aga leitud Skandinaavia viikingite liikumisteedelt, on arvatud, et siin võiks olla tegu viikingite ajutise kaitselinnusega.

Võhma küla vahelt keerab tee vasakule, Pangale, kuhu siit jääb 4 km. P a n g a p a n k, mis asub samanimelise neeme põhjatipus, on Saaremaa aluspõhjaljandite hulgas kuulsamaid. Neeme loodetipus seistes avaneb matkajale suurepärase vaade: rohkem kui 20 meetrit allpool saadab Läänemeri kord raevukalt, kord rahulikult oma laineid vastu püstloodis merre laskuvat

Panga (Mustjala) pank.

pangajärsakut. Vanad saarlased heitsid siit ohvreid tujukale, kuid rikkale merele. Siin ongi panga kõige kõrgem koht, mujal ta üle 13 meetri ei tõuse. Et pank langeb peaaegu ilma vahepealse madalama ribata merre, omab ta erilise võlu. Vasakult paistab siia Tagaranna poolsaar.

Pangal on soodsam kui kuskil mujal lähemalt tutvuda Saaremaa aluspõhja ehitusega. Kohe veepiiril näeme merglilise dolomiidi, nn. jaani dolomiidi kihti. Kõrgemal läheb see pude, savikas «vesipaas» üle paksemakihiliseks kõvaks dolomiidikihiks, nn. maasi dolomii-

Jõiste rand.

diks. Edasi vaheldub see veel kord merglilise dolomiidiga, millele omakorda on ladestunud maasi dolomiit. Viimane läheb pangajärsaku ülaservas üle rähkjaks, nn. riffdolomiidiks.

Panga jalamilt kostev meremüha kaob peagi metsavai- kusse. Edasisõiduks Leisi poole võib Panga külas nüüd valida teeharu, mis Pahapilli külas jõuab uuesti Must- jala — Leisi maanteele, kust Leisini jääb sõita paarküm- mend kilomeetrit.

Kurvilisel teelindil vilksatavad jälle mööda kilomeetri- postid. Liikülast alates tuleb aga vasakut kätt, põhja pool alaliseks saatjaks meri. Kohati veerevad lained päris teeveerele, sealsamas kaob meri mõneks ajaks metsatuka varju. Kord on ta päikesepaistes sillerdav, kord hall ja tormine. Leisi lähistel jätab ta meid ajuti- selt hüvasti.

Kõrgete määndide keskele peidetud Leisi alev otse- kui keelitaks turistide siin peatuma. Ajaloolisi ega kul- tuuriloolisi vaatamisväärsusi Leisis ei ole, kuid sinne loodus ning puhkusele meelitav rahu teevad selles Saa- remaa kauneimas ning järjest kasvavas asulas viibimise kõikidele nauditavaks. Siin on külanõukogu keskus,

sidejaoskond, kauplused, keskkool, puidutöökoda jt. ettevõtted.

Leisis peab otsustama ka turismimarsruudi edaspidise suuna. Siit võib otse edasi sõita Orissaare poole, kuid siis jääks nägemata palju vaatamisväärsusi.

Leisist 6 km lõuna poole asub Karja kirik. Karjat külastades on igaühel võimalik oma silmaga näha juba ammu paljude kunstiteoste ja fotode kaudu kuulsaks saanud Angla tuulikuid. Anglas on ainsana veel säilinud üks Saaremaa maastikule nii iseloomulikkudest tuulikumägedest. Varem oli siin 9 tuulikut, nüüd on neid veel järel 4, mis on võetud muinsuskaitse alla ja säilitatakse Saaremaa ehitusmälestistena.

Karja kirik on väljapaistvamaid ehitusmälestisi nii Saaremaa kui ka mandri maakirikute hulgas. See väike ühelööviline, rikkalikult seinamaalingute ning raidkaunistustega kujundatud maakirik moodustab ereda peatüki meie maa kunstiajaloo.

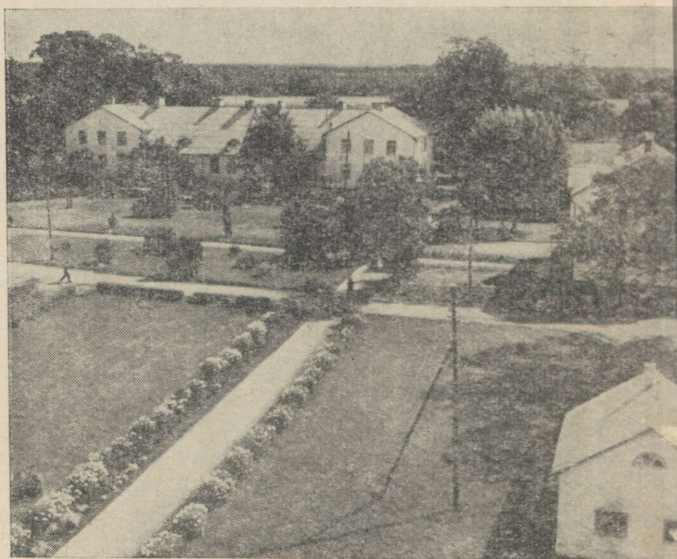
Ligikaudu aastail 1335—1340 ehitatud kirik on tänapäevani peaaegu muutumatu säilitanud oma esialgse ilme. Kahe võlvikuga pikihoonele liitub pisut kitsam kooriruum, mille põhjaküljel asub käärkamber. Eeskoda lõunaportaali ees on ainsaks hilisemaks juurdeehituseks. Rangele ja lihtsale arhitektuurile on kontrastiks rikkalikult kujundatud lääne- ja lõunaportalid. Karja kiriku välisarhitektuurile on iseloomulik kontuuriline selgus. Vormipuhtus valitseb ka interjööris, kus arhitektuur ja skulptuur moodustavad erakordselt viimistletud kunstilise terviku. Siin on Saaremaa dolomiidi kasutamisel saavutatud imetlusväärseid tulemusi. Kooriruumi pikihoonest eraldub pidulik võidukaar ja seinad kandvad piilarid on fantaasiarikka kiviraiduri poolt eriti rikkalikult kaunistatud. Figuraalsed kompositsioonid kui ka taimemotiividega kapiteelid ja baasid loovad suurepärase kooskõla üldise arhitektuuri kujundamisega. Võidukaare niisugune skulptuuritihe kujundus on erandlikuks nähtuseks kogu Baltimaadel. Rikkalike raidkaunistustega on ka teised arhitektuurilised detailid.

Kirikus on säilinud keskaegne ristimiskivi, kantsel aastast 1638 (autor Balthazar Raschy) jm. kunstiesemeid.

Eesti kultuuriloos on Karjal silmapaistev koht. Siin kirjutas Friedrich Wilhelm Willmann eesti varasema ilmaliku kirjanduse loos tuntud raamatud, rahva hulgas suure populaarsuse võitnud «Juttud ja Moistatused» (1. trükk ilmus pealkirja all «Juttud ja Tegged» 1782. a.) ja «Ellamisse Juhhataja» (1793). Siinsamas, kuulates tuntud rahvaluule koguja K. Allase paeluvaid jutustusi Saaremaa minevikust, tekkisid ka Aino Kaldal ta Saaremaa-aineliste jutustuste ideed ja sellest algaski ta kirjanikutee. Kalmistul on F. W. Willmanni haud.

Karjas asub ka rajooni näidissovhoos, mis rajati 1961. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Maaviljeluse Instituudi katsepunkti baasil. Siinsete töötajate saavutused rajooni maaviljeluse parandamisel pakuvad huvi igale külastajale. Karja põllud on samasugused paepealsed nagu igal pool Saaremaal. Kui

Karja näidissovhoosi keskus.

veel 1948. a. oli siin teravilja keskmine hektarisaak 10 ts, siis 1956. a. oli see 23 ja 1960. a. juba 27,5 tsentnerit. Põldheinasaak hektarilt on viimastel aastatel siin olnud 50 ts, kultuurheinale 40 ts.

Kirikla juures olev külmakindel viljapuuaed on võetud hea selektsioonimaterjali saamiseks looduskaitse alla.

Eriti rõõmustavad on katsete tulemused lutserniga. Seda kultuuri arendatakse seemnekasvatuse ja karjakoplite seisukohalt. Viljakas on töö olnud Saaremaa kollase lutserniga, mis kasvab väga hästi ka rähkmuldadel. Katsed on aastate jooksul näidanud, et kollane lutsern annab rähkmullal 2500—5000 söötühikut hektarilt. Teravilja saadi aga sama mullaga põllult varem vaid 1000 söötühikut hektarilt.

Teaduslikel alustel loodud söödabaasi tulemusena peeti Karjas 1960. a. 100 ha põllumajandusliku maa kohta 30 lehma.

Majandil on 8,5 ha suurune pomoloogiaaed, kuhu on koondatud hulgaliselt kohalikke õuna-, pirni- ja ploomisorte.

Pärsamaa külas olevas G. Karma puudekogus on umbes 60 võõrpuuliiki, nende hulgas sellised vähenähtud eksemplarid, nagu punane kuusk, ameerika sara-puu, korgijalakas, diervilla jt.

1905.—1907. a. revolutsiooni ajal toimusid praeguse sovhoosi keskuses Karja mõisas verised sündmused. Mõisaomaniku poeg von Sengbusch tulistas siin rendi alandamist nõudma tulnud talupoegi, kellest kaks said kohe surma ja kaks surid hiljem haavadesse.

Karjast 7 kilomeetrit lääne pool, Purtsa küla lähedal metsas, soode keskel, kõrgel liivaseljäandikul, asuvad Pamma Kooljamäed, kus arvatavasti peeti saarlaste 1343. aasta ülestõusu verisem lahing.

Kroonik jutustab: «Saarlased ümbritsesid end sügavas soos suure kaitsetaraga, milles oli 3 väravat, ja ehitasid selle sisse enda kaitseks tugeva puust kindluse, mida ei saanud võita ei tule ega nooltega. Lühikese nõupidamise järele, saatis aga ordumeister käisnikud ja teised vallutama kaht väravat, ise tungis väga kaitsetarasse, kus tapeti 2000 inimest ja tarad põletati. See kestis päev enne vastlat hommikust kuni õhtuni. Ning saarlaste kuningas, nende omast soost, nimega Vesse, kes

seal vangi võeti ja kõvasti kinni seoti, poodi väljaväänatud liigestega jalgupidi üles.

Kaitsetarade ees said aga surma ka 500 kristlast ja saarlased jäid lõplikult alistamata ning usust taganejateks, sest ilm läks soojaks ja ordumeister pidi jää lagunemise kartusel kiiresti saarelt lahkuma. See juhtus 1344. aastal.»

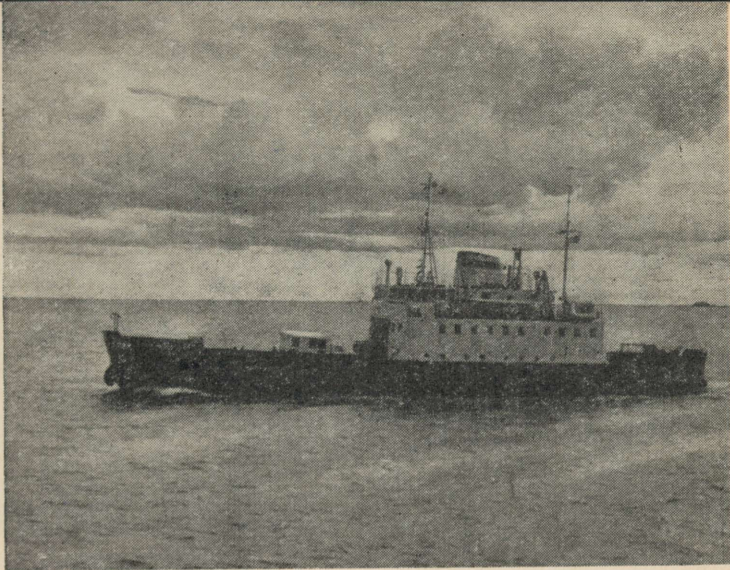
Alles uus retk järgmisel aastal sundis saarlased alistuma.

Praegu on linnus metsa kasvanud. Ta on piiratud hobuserauakujulise liivavalliga, mille otsad edelas ulatuvad vastu Verevälja sood, mis olevat tekkinud valatud verest. Liivavall on idaosas loomulik, mujal kunstlikult kokku kuhjatud ja kaetud pae- ja raudkiviga.

Leisist 2 km Orissaare poole asub Triigi sadam, mille juurde viivad teerajad aga hakkavad rohtuma. Minevikku on vajunud väikeste rannasõidupurjekate aeg, mis olid selle sadama peamised külalised ning mida siinsamas Triigi männiku serval veel paarkümmend aastat tagasi ehitati. Endiselt aga sinetab üle Soela väina Hiiumaa mastimetsade viirg. Sealt vedasid ka Triigi laevameistrid talvel üle jää ehitatavatele laevadele sihvakaid männihiiglasti purjede kandjaks.

Edasine teekond Orissaare poole jätkub mööda R a n n a maanteed. Ühel pool teed on meri, teisel pool kividega ülekülvatud põllud, metsatukad ja Saaremaale iseloomulikud kadakased loopealsed. Lood ehk loopealsed (alvarid) on Saaremaa taimkattes küllaltki valdavad (umbes 21 550 ha). Viletsa pinnase ja sageli kidura rohukasvu tõttu leiavad nad kasutamist vaid karjamaadena. Heina saab siit ainult 2—4 ts hektarilt. Esimesel pilgul tunduvad nad matkajalegi kaunis igavad. Ent lähem vaatlus avab omamoodi paeluva maailma, millega sarnast või kõrvutatavat on üsna raske leida.

Valdavamaks puuliigiks on kadakas. Kehval pinnasel, mis suveks liigselt läbi kuivab, on ta maadligi surutud. Kus aga pinnas parem, tõuseb see põhjamaa küpress kõrgemaks, võtab kohati püramiidja või keraja kuju. Pisut sügavamal huumusel hakkab kadakaga seltsima ka sarapuu. Alustaimestikust saavad kasvada ainult tai-

Praam väinal.

med, mis taluvad kuivust, ent suur lubjarikkus lubab ka mitmekesisust.

Väga õhukese huumuskihiga alvaril laotuvad nõmmeliivatee, hobumadar, karvane hunditubakas, kukeharja liigid, varretu ohakas, lamba-aruhein. Harilik koldrohi annab erkkollaseid värvilaike, millesse vahel on juhuslikkusepintsel seganud plekikese kirevamaid punase spektriosa toone. Paremad loopealsed võtab enda alla angerpist koos mägiristikuga ning neile lisaks rohkelt lubika terasjat halli, vereva kurereha puna, loovarjulle haprust ning nõiahamba väävlit.

See ainulaadne maastikuühik allub tugevale inimõjule ning karjadki on siin suureks kujundavaks teguriks, et kunagisest tõenäoliselt metsamaast sai väheviljakas läbikuivav paepealne. Loopealsed karjamaana on aga liialt väheintensiivne maakasutuse viis. Tulevikualvareil aina suureneb metsade osatähtsus. Metsastamine neil aladel on keerukas ja vaevanõudev töö, kuid esimesed niisugused kultuurid on saarlased ometi kasvama pannud juba 1838. a. Laiaulatuslikest katsekultuuridest

Pulli pank.

nõukogude perioodil on eriti edukalt arenenud lehisega istandused. Lehis on andnud mõnel juhul kuni 62 cm juurdekasvu aastas. Hea metsastaja on ka kodumaine mänd. Eesti suurim saar on inimese hoolet saanud taas kasvujõudsate metsade maaks.

16 km enne Orissaaret jääb paremat kätt Jaani kirik. Sellel 1675. aastast pärineval ehitisel erilisi arhitektuurilisi ega kunstilisi väärtusi ei ole. Väärrib aga meenutamist, et Jaani kirikumõisas veetis oma lapsepõlve luuletaja C. W. Freundlich ja Jaanis Kuusiku talus sündis 1860. a. eesti keelemees, Tartu ülikooli esimene eesti keele professor Jaan Jõgever.

Sõites Jaanilt 3 km Orissaare poole, jääb pahemat kätt Pulli pank. Kõrguselt ei suuda see küll võistelda Panga pangaga, aga ka siin on võimalik tutvuda Saaremaa aluspõhja ehitusega.

Juba paistab Orissaare asula, kui pahemat kätt, Väikese väina ääres, köidavad tähelepanu roheline murukamara varju peidetud varemed. Siin asus Maasilinn ehk Soneburg, mis ehitati pärast saarlaste 1343. aasta ülestõusu mahasurumist Mõõgavendade Ordu

administratiivseks ja sõjaliseks keskuseks Saaremaal. Selle ehitamisega pidid saarlased hüvitama Põide linnuse hävitamise. Sellest nimigi — Soneburg — patukahetsemise linnus.

Algselt ehitati puulinnus. Siis alustati kivilinnuse ehitamist, mis pidi olerna kaitseks maa poolt, valvama vee- teid ja kaitsma sadamat Väikese väina suudmes. Linnus oli kavandatud õige suurejoonelise, korrapärase põhiplaaniga, mis mitmeti sarnaneb konvendihoonega. Nagu näitavad renessanss-stiilis detailid, kestis linnuse ehitamine läbi aegade veel XVI sajandil. Lõplikult linnus ei valminudki, ehitati valmis ringmüür, nurgatorn ja põhja- ning lõunatiib, ida- ja läänetiivad jäid välja ehitamata. XVI sajandil ehitati juurde eellinnus.

Vene-Liivi sõja ajal käis linnus korduvalt käest kätte ja lasti lõpuks 1576. aastal Taani kuninga Frederick II käsul õhku.

Praegu on linnusest säilinud madalad, kuid võimsad suurtest paeplokkidest laotud müürijäänused. Peaaegu täiesti terved on veel põhjapoolsed keldrid. Näha võib ka endist sadamakohta ja kraavide süsteemi, mis lõuna pool kujundasid 3 suurt kalatiiki.

Jälle Orissaare. Ring ümber Saaremaa on täis. Üle kahe väina ja läbi Muhu saare viib tee tagasi mandrile. Virtsuni saadavad lahkujat Kuivastu kajakad.

AADRESSE JA TEATEID

ASUTUSED JA ETTEVÕTTED

Ajalehe «Kommunismiehitaja» toimetus — Kingissepp, Pikk tn. 6.

EKP Kingissepa Põllumajandusliku Tootmise Komitee — Kingissepp, Lenini tn. 20.

Kingissepa Rajooni TSN Täitevkomitee — Tallinna tn. 26.

Kingissepa Linna TSN Täitevkomitee — Tallinna tn. 26.

Kingissepa Territoriaalne Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsus — Tallinna tn. 26.

ELKNÜ Kingissepa Põllumajandusliku Tootmise Komitee — Lenini tn. 20-a.

Spordiühingud: VSÜ «Jõud — Kingissepp, M. Gorki tn. 10, VSÜ «Kalev» — Kingissepp, M. Gorki tn. 10, Spordiühingute ja -organisatsioonide Liidu rajooninõukogu — Kingissepp, M. Gorki tn. 10.

Külanõukogud: Kaarma — Kaarma k., Kihelkonna — Viki k., Kuressaare — Kingissepp, K. Marxi tn. 2, Kärla — Jõe k., Laimjala — Aaviku k., Leisi — Leisi k., Lümända — Aleviku k., Muhu — Liiva k., Mustjala — Aleviku k., Pihtla — Lasnama k., Põide — Orissaare asula, Torgu — Jämaja k., Valjala — Kiriku k.

OPPEASUTUSED

Kingissepa linn: V. Kingissepa nim. Keskkool* — Hariduse tn. 13, II Keskkool — Tallinna tn. 34, 8-klassiline Kool — Pikk tn. 31, Linna Algkool — 21. Juuni tn. 14, Töölisnoorte Keskkool — Hariduse tn. 13, Kingissepa Maakutsekool — M. Gorki tn. 22, Laste Muusikakool — G. Jõe tn. 5, Laste Spordikool — M. Gorki tn. 19.

Kaarma külanõukogu: Aste 8-klassiline Kool* — Aste asula, Eikla Algkool — Koidula küla, Kaarma 8-klassiline Kool* — Nõmme k.

Kihelkonna külanõukogu: Kihelkonna 8-klassiline Kool* — Aleviku k., Loona Algkool — Loona k., Tagala Algkool — Tagala k.

Kuressaare külanõukogu: Abruca Algkool — Abruca saar, Laadjala Algkool — Laadjala k., Nasva Alg-

kool — Nasva k., Pähkla Algkool — Pähkla k., Randvere Algkool — Randvere k., Salme Algkool — Salme k., Tiirimetsa 8-klassiline Kool* — Uusküla, Vaivere 8-klassiline Kool* — Vaivere k., Väta Algkool — Suure-Rootsi k.

Kärļa külanõukogu: Kandla Algkool — Kandla k., Karujärve Algkool — Dejevo asula, Käesla Algkool — Käesla k., Kärļa 8-klassiline Kool* — Jõe k., Paadla Algkool — Paevere k., Sauvere Algkool — Vendise k., Sõmera Kesk-kool — Sõmera k.

Laimjala külanõukogu: Audla Algkool — Audla k., Kahtla 8-klassiline Kool* — Mäe k., Saareküla Algkool — Saareküla.

Leisi külanõukogu: Karja Algkool — Viira k., Laugu Algkool — Laugu k., Leisi Keskkool* — Leisi k., Linnuse Algkool — Linnuse k., Metsküla 7-klassiline Kool — Metsküla, Pamma Algkool — Nõmme k., Pammana Algkool — Pammana k., Roobaka Algkool — Roobaka k.

Lümanda külanõukogu: Karala Algkool — Karala k., Lümanda 8-klassiline Kool* — Aleviku k., Taritu 8-klassiline Kool* — Taritu k.

Muhu külanõukogu: Hellamaa 8-klassiline Kool* — Hellamaa k., Liiva Algkool — Liiva k., Piiri 8-klassiline Kool* — Piiri k., Simiste Algkool — Simiste k., Tamse Algkool — Tamse k., Tupenurme Algkool — Tupenurme k.

Mustjala külanõukogu: Küdema Algkool — Küdema k., Mustjala 8-klassiline Kool* — Aleviku k., Pidula Algkool — Pidula k., Võhma 8-klassiline Kool* — Võhma k.

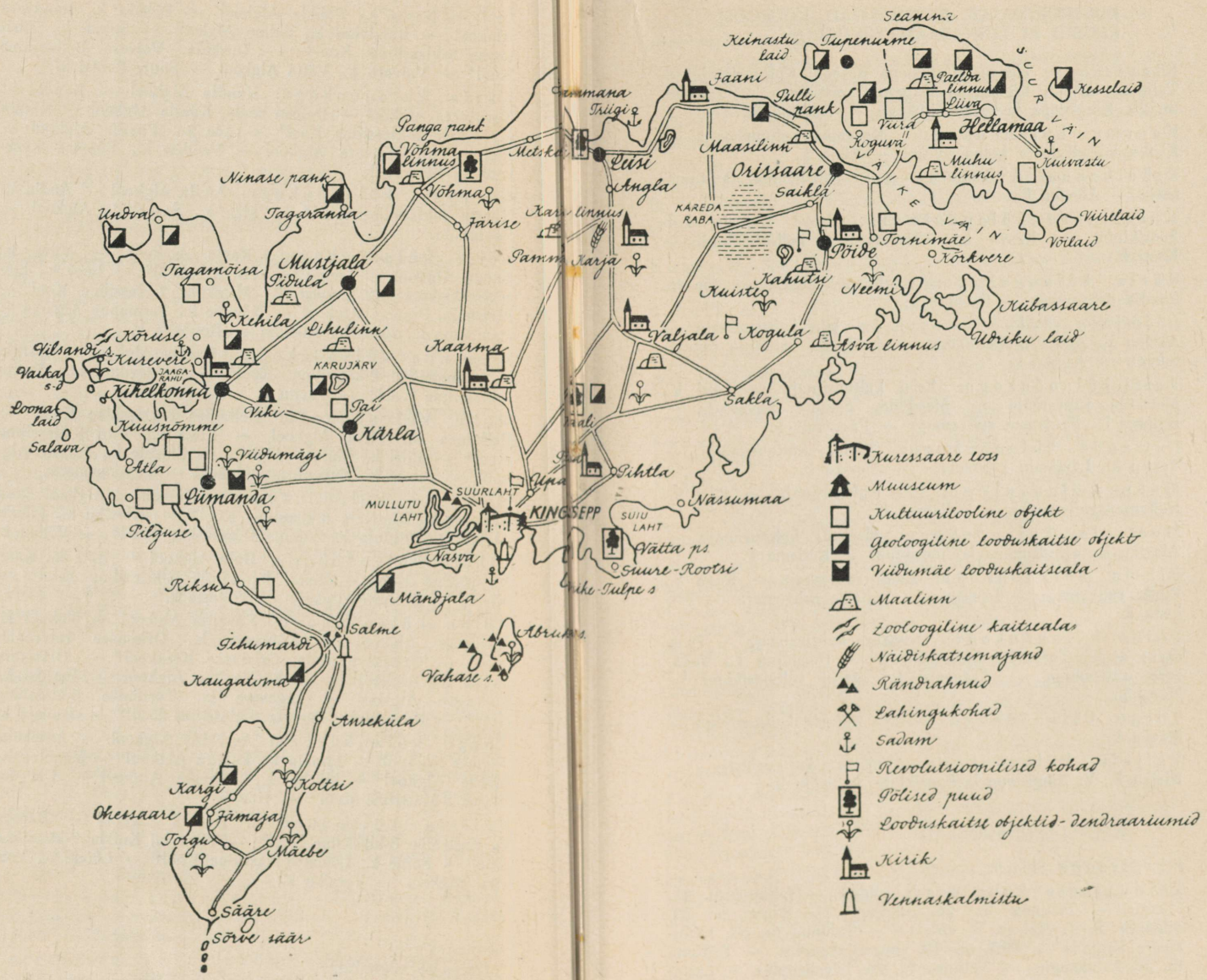
Pihhla külanõukogu: Ilpla Algkool — Ilpla k., Kaali 8-klassiline Kool — Kaali k., Pihhla 8-klassiline Kool* — Kiriku k., Tõlluste Algkool — Tõlluste k.

Põide külanõukogu: Kavandi Algkool — Võhma k., Kõrkvere Algkool — Kõrkvere k., Orissaare Internaat-kool* — Orissaare asula, Orissaare Keskkool* — Orissaare asula, Oti Algkool — Oti k., Taaliku Algkool — Taaliku k., Tagavere Algkool — Tagavere k., Tornimäe 8-klassiline Kool* — Kärneri k., Tumala 8-klassiline Kool* — Tumala k.

Torgu külanõukogu: Anseküla Algkool — Anseküla, Jämaja Algkool — Jämaja k., Läbara Algkool — Maantee k., Mäebe Algkool — Mäebe k., Rahuste Algkool — Ula k., Torgu 8-klassiline Kool* — Iide k.

Valjala külanõukogu: Haeska Algkool — Haeska k., Kallemäe 8-klassiline Kool* — Viira k., Koikla 7-klassiline Kool — Põide k., Lõõne 8-klassiline Kool* — Lõõne k., Veeriku Algkool — Veeriku k.

* Õõbimise võimalus.

KULTUURIMAJAD, RAHVAMAJAD, KOLHOOSI- KLUBID JA LINNARAAMATUKOGUD

Kingissepa linn: Kingissepa Rajooni Kultuurimaja — Tallinna tn. 42, Kingissepa Rajooniraamatukogu — Tallinna tn. 28, Kingissepa Lasteraamatukogu — Tallinna tn. 37.

Kaarma külanõukogu: Kaarma kultuurimaja — Kiriku k., «Kalevi» kolhoosiklubi — Eikla k.

Kihelkonna külanõukogu: Kihelkonna kultuurimaja — Aleviku k.

Kuressaare külanõukogu: «Saare Kaluri» kolhoosiklubi — Nasva k., «Mereranna» kolhoosiklubi — Kasti k.

Kärla külanõukogu: Kärla rahvamaja — Jõe k., Paadla rahvamaja — Paevere k.

Laimjala külanõukogu: Laimjala kultuurimaja — Aaviku k., Audla raamatukogu — Audla k., Laimjala raamatukogu — Aaviku k.

Leisi külanõukogu: Leisi kultuurimaja — Leisi k., Metsküla rahvamaja — Metsküla, Pamma rahvamaja — Nõmme k., Pärsamaa rahvamaja — Pärsamaa k.

Lümanda külanõukogu: Taritu kultuurimaja — Taritu k., Lümanda rahvamaja — Aleviku k.

Muhu külanõukogu: Piiri kultuurimaja — Piiri k., Hellamaa rahvamaja — Hellamaa k.

Mustjala külanõukogu: Mustjala kultuurimaja — Aleviku k., «Uudismaa» kolhoosiklubi — Küdema k.

Pihtla külanõukogu: Kaali rahvamaja — Kaali k., Pihtla rahvamaja — Lasnama k., Tõlluste rahvamaja — Tõlluste k.

Põide külanõukogu: Orissaare kultuurimaja — Orissaare asula, Tornimäe kultuurimaja — Uuemõisa k., Tagavere rahvamaja — Tagavere k., Maasi kolhoosiklubi — Maasi k.

Torgu külanõukogu: «Sõrve Kaluri» kolhoosiklubi — Mäebe k.

Valjala külanõukogu: Valjala kultuurimaja — Kiriku k., V. Kingissepa kolhoosiklubi — Sakla k.

KAUPLUSED, SÖÖKLAD

Kingissepa linn.

Toiduainete kauplused: «Edu» — Tallinna tn. 21, «Lossi» — Tallinna tn. 26, «Ranna» — Ranna tn. 28, «Saare» — 1. Mai tn. 8, «Start» — Tallinna tn. 58, toiduainete kauplus — Pikk tn. 42, juurviljakauplus — Tallinna tn. 28, kalakauplus — Tallinna tn. 26, leivakauplus — Laste-

aia tn. 1, lihakauplus — 1. Mai tn. 13 ja Tallinna tn. 26, piimakauplus — Tallinna tn. 26.

Tööstuskaupade kauplused: ehitusmaterjalid — Pikk tn. 42, keemiakaubad — 1. Mai tn. 10, komisjonikauplus — Engelsi tn. 3, majapidamistarbed — 1. Mai tn. 10, mööbel — 1. Mai tn. 10, trikotaaž — 1. Mai tn. 10, universaalkauplus — M. Gorki tn. 1.

Sööklad ja einelauad: restoran — 1. Mai tn. 2, söökla «Tare» — Tallinna tn. 24, söökla «Võit» — 1. Mai tn. 4, piimasaal — Tallinna tn. 24; einelauad: nr. 1 — Lossi pargis, nr. 2 — Lossi pargis, nr. 3 — lennujaamas, nr. 4 — Tallinna tn. 39, nr. 5 — mererannas.

Kaarma külanõukogu: Aste, Aste Juveelitehas (Aste asulas), Eikla, Kaarma (Kiriku k.).

Kihelkonna külanõukogu: Aleviku toiduainete kauplus, tööstuskaupade kauplus, einelaud, Tagala, Vilsandi.

Kuressaare külanõukogu: Salme, Abruka, Laadjala, Randvere, Nasva, Tiirimetsa, Vätta (Kailuka k.).

Kärla külanõukogu: Kärla (toiduainete ja tööstuskaupade kauplus — Jõe k.), Paadla (Kogula k.), Sõmera.

Laimjala külanõukogu: Audla, Laimjala (Aaviku k.), Saareküla.

Leisi külanõukogu: «Leisi», «Kodu», «Tarve» (Leisi k.), Karja (Karja sovhoos), Metsküla, Murika («Jüriöö» kolhoos), Pamma («Saarlase» kolhoos), Pärsamaa (Puškini-nim. kolhoos), Võlupe («Ranniku» kolhoos).

Lümanda külanõukogu: Atla, Lümanda (Aleviku k.), Koimla («Lembitu» kolhoos).

Muhu külanõukogu: Hellamaa, Liiva, Lõunaranna (Simiste k.), Mõisaküla (Tamse k.), Piiri; einelaud — (Kuivastu sadam).

Mustjala külanõukogu: Aleviku (toiduainete ja tööstuskaupade kauplus), Pidula («Kommunismi» kolhoos), Tagaranna (Ninase k.), Uudismaa («Uudismaa» kolhoos), Võhma (Võhma k.).

Pihtla külanõukogu: Kaali (Kõljala sovhoos), Pihtla (Lasnama k.), Sandla (Tõlluste k.).

Põide külanõukogu: Kõrkvere, Orissaare (universaalkauplus, toiduainete kauplus, toiduainete komisjonikauplus, söökla, einelaud), Põide (Oti k.), Randküla, Saikla, Taaliku, Tagavere, Tornimäe.

Torgu külanõukogu: Jämaja, Laadla, Mäebe.

Valjala külanõukogu: Hommiku (Tõnija k.), Kallemäe (Viira k.), Veeriku, Haeska.

RAVI-PROFÜLAKTILISED ASUTUSED

Kingissepa linn: linnahaigla — Aia tn. 25, Rajooni Sanitaar-Epidemioloogia Jaam — Tallinna tn. 26, apteek nr. 49 — Tallinna tn. 26, apteek nr. 50 — Pioneeri tn. 2, linnahaigla apteek — Aia tn. 25.

Kaarma külanõukogu: velskri-ämmaemandapunktid — Kaarma, Eikla.

Kihelkonna külanõukogu: Kihelkonna jaoskonna haigla — Aleviku k., Tagamõisa velskri-ämmaemandapunkt — Lätiniidi k., Kihelkonna apteek — Aleviku k.

Kuressaare külanõukogu: velskri-ämmaemandapunktid — Abruka saar, Tõlli k., Salme k., Kailuka k.

Kärla külanõukogu: Kärla velskri-ämmaemandapunkt — Jõe k., Sõmera Vabariiklik Kopsutuberkuloosisanatoorium — Sõmera k., Sõmera apteek — Sõmera k.

Leisi külanõukogu: Leisi jaoskonna haigla — Leisi k., Leisi apteek — Leisi k., velskri-ämmaemandapunktid — Metsküla, Pamma k., Pärsamaa k.

Lümanda külanõukogu: Pilguse Psühhoneuroloogia Haigla — Jõgela k., Lümanda velskri-ämmaemandapunkt — Aleviku k.

Muhu külanõukogu: Muhu jaoskonna haigla — Liiva k., Muhu apteek — Liiva k.

Mustjala külanõukogu: Mustjala jaoskonna haigla — Aleviku k., Võhma velskri-ämmaemandapunkt — Võhma k., Mustjala apteek — Aleviku k.

Pihtla külanõukogu: velskri-ämmaemandapunktid — Ree k., Kiriku k.

Põide külanõukogu: velskri-ämmaemandapunktid — Suur-Pahila k., Kõrkvere k., Tagavere k., Orissaare jaoskonna haigla — Orissaare asula, Orissaare apteek — Orissaare asula.

Torgu külanõukogu: Torgu maa-ambulatoorium — Iide k.

Valjala külanõukogu: velskri-ämmaemandapunktid — Haeska k., Vana-Lõve k., Valjala maa-ambulatoorium — Kiriku k., Valjala apteek — Kiriku k.

SIDEASUTUSED JA -JAOSKONNAD

Kingissepa Rajooni Sidekontor — Tallinna tn. 27.

«Ajakirjandusliidu» Kingissepa Osakond — Tallinna tn. 2.

MAA-SIDEJAOSKONNAD

Sidejaoskonnad: Kaali, Pihtla (Lasnama k.), Kaarma (Kiriku k.), Kallemäe (Viira k.), Valjala, Karujärve (Dejevo asula), Saare-Kärla (Jõe k.), Kihelkonna, Koimla,

Lümanda, Kuivastu, Muhu (Liiva k.), Kõrkvere, Maasi, Orissaare, Tagavere, Uuemõisa, Laimjala, Saareküla, Leisi, Metsküla, Pamma (Nõmme k.), Pärsamaa, Mustjala, Saare-Võhma (Võhma k.), Salme, Torgu (Iide k.).

HOIUKASSAD

Kingissepa Tsentraal-Tööhoiukassa — Pioneeri tn. 2.
I järgu hoiukassa — Tallinna tn. 27.
II järgu hoiukassa — Orissaare asula.

AUTOBUSSILIINID

Kingissepp—Laimjala—Kuivastu (neli korda päevas), Kingissepp—Valjala—Kuivastu, Kingissepp—Laimjala—Orissaare—Taaliku—Leisi—Asuka, Kingissepp—Laimjala—Kõrkvere. Kingissepp—Laimjala—Seanina—Hellamaa, Kingissepp—Valjala—Orissaare—Pärsamaa—Leisi, Kingissepp—Veeriku—Kingissepp, Kingissepp—Pärsamaa—Leisi—Kingissepp, Kingissepp—Eikla—Leisi—Kingissepp (kaks korda päevas), Kingissepp—Karjalasma—Asuka—Võhma—Kingissepp, Kingissepp—Mustjala—Võhma—Kingissepp, Kingissepp—Aste—Kaarma—Kingissepp, Kingissepp—Mustjala—Tagaranna, Kingissepp—Kihelkonna—Undva, Kingissepp—Oriküla—Karujärve—Kihelkonna, Kingissepp—Kihelkonna—Kurevere—Tagamõisa, Kingissepp—Koimla—Liiva—Kihelkonna—Karala—Kingissepp, Kingissepp—Kotlandi—Lümanda—Koimla—Kingissepp, Kingissepp—Randvere—Kogula—Käesla—Lümanda—Kingissepp. Kingissepp—Jamaja—Torgu—Mäebe—Kingissepp, Kingissepp—Mäebe—Sääre—Jamaja—Kingissepp, Kingissepp—Sandla, Kingissepp—Vätta, Kingissepp—Mändjala, Kingissepp—Kärkla, Kingissepp—linnaliin nr. 1, linnaliin nr. 2, linnaliin nr. 3.
Autotranspordibaas nr. 11 — Kingissepp, Pihltla tee 20.
Autobussijaam — Kingissepp, Tallinna tn. 48.
Lennujaam — Kingissepp.
Lennujaama kassa — Kingissepp, Tallinna tn. 20.
Laevauhendus mandri ja Saaremaa vahel toimub Virtsu ja Kuivastu sadama kaudu.

«SAAREMAA» AUTORID:

- Koostaja — E. Lõbu
Saaremaa (sissejuhatus) — V. Miller
Kuivastu—Kingissepp — A. ALLIK
Kingissepa linn — V. Miller
Ringi ümber Kingissepa — A. Tasa
Kingissepp—Sõrve — H. Kermik
Sõrve—Mustjala — T. Linna
Mustjala—Orissaare — E. Prooses
Kõigi looduskirjelduste (M. Ranna dendraarium, Abruka saar, Linnulaht, Viieristi mets, Kuusnõmme, Vilsandi saar, Viidumägi, Saaremaa loopealsed jm.) autorid on H. Adrat ja J. Eilert.

СААРЕМАА

Составитель Э. Лыбу

На эстонском языке

Обложка В. Варе

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

•

Toimetaja E. Laanep

Kunstiline toimetaja H. Keigo

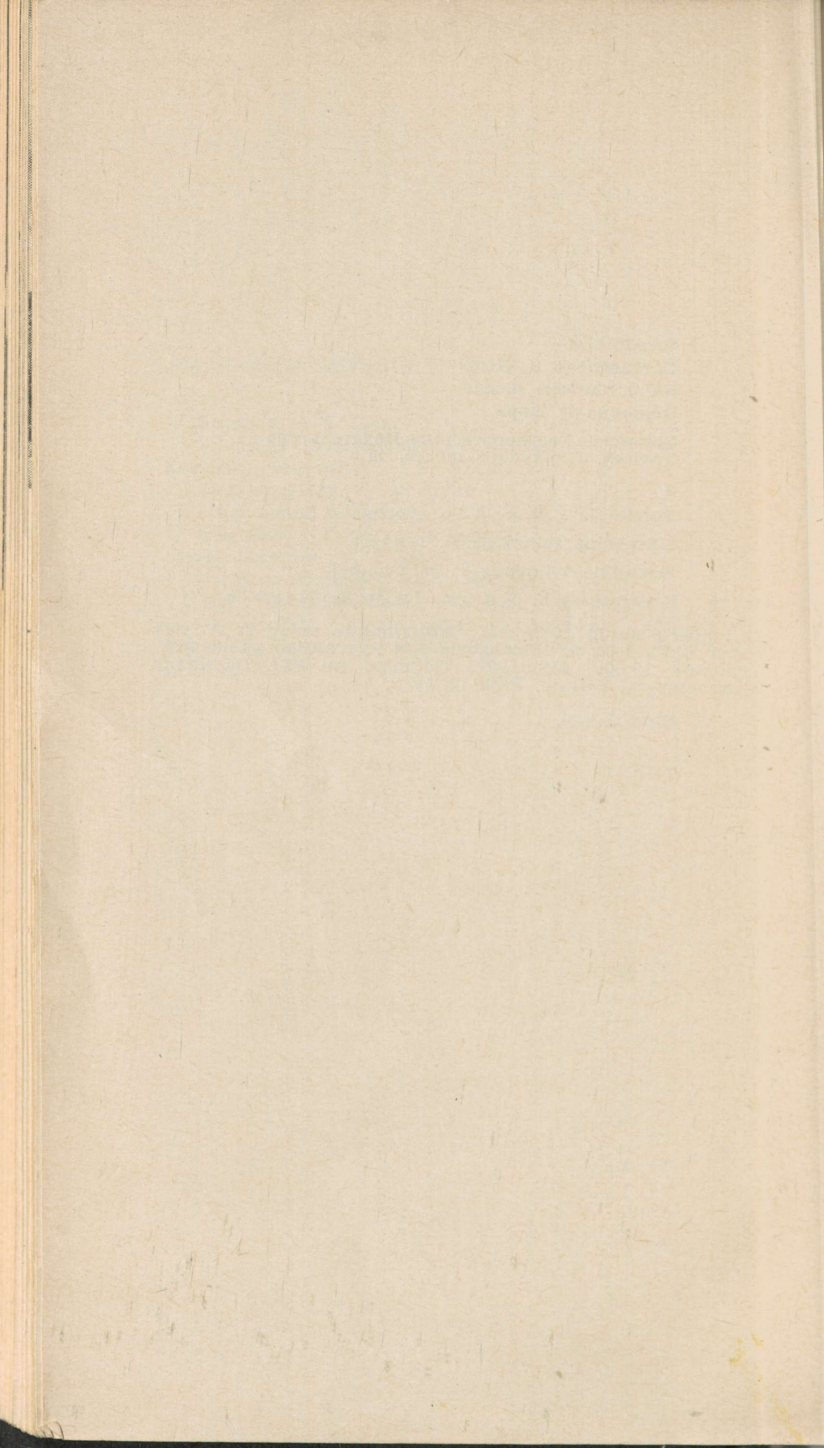
Tehniline toimetaja T. Liivand

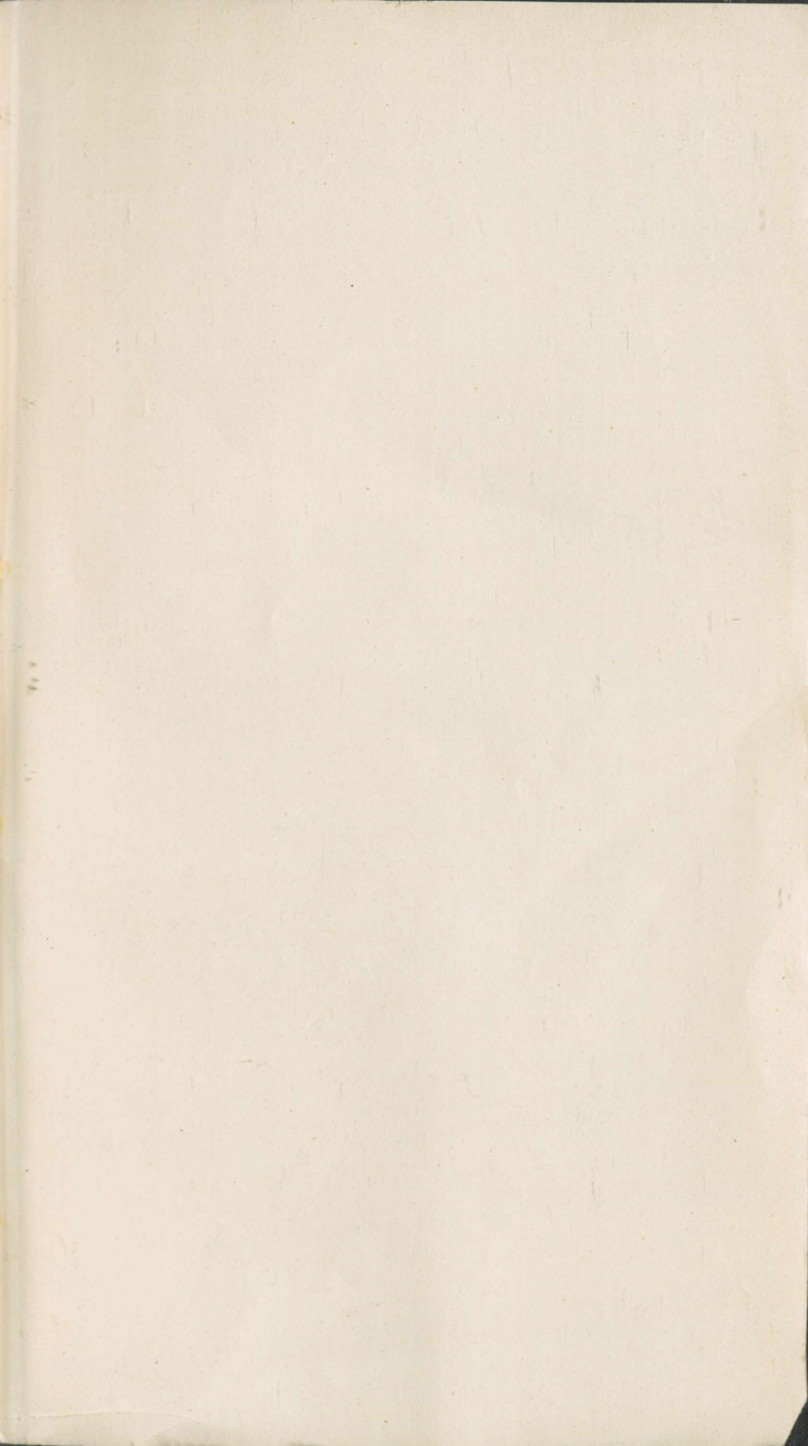
Korrektorid E. Kasesalu ja H. Nigols

Ladumisele antud 23. X 1962. Trükkimisele antud 2. IV 1963.
Paber 60:90, 1/24. Trükipoognaid 5,83. Arvestuspoognaid 7,01.
Trükiarv 15 000. MB-01597. Tellimise nr. 823. Trükikoda
«Kommunist», Tallinn, Pikk tänav 2.

Hind 25 kop.

6—9

25 kop.